

et-Takrîb ve'l-irşâd* Eseri Bağlamında Bâkîllânî'nin Eş'arî Mezhebindeki Konumu

The Position of al-Bâqillânî in the Ash'arite Madhhab in the Context of *al-Taqrîb wa al-irshâd*

Şuheda BOZYEL*

Öz

Hicrî dördüncü asır âlimlerinden Bâkîllânî, Eş'arî kelâmının sistemleşmesinde etkili bir rol oynamıştır. Bâkîllânî'nin kelâm ilmi dışında usûl ilmi açısından da Eş'arî mezhebi için önemli bir konumu bulunmaktadır. Usûl ilminin olgunlaştığı bir dönemde bu ilmin bütün konularını içerecek şekilde ele aldığı *et-Takrîb ve'l-irşâd* adlı eseri kurucu bir usûl eseri olma özelliğine sahiptir. Bâkîllânî bu eserde Eş'arî mezhebinin temel prensiplerini sistemli bir şekilde işlemiştir. *et-Takrîb*'in geç bir döneme kadar kayıp kalması akademik çalışmalara yeterince konu olmasını engellemiştir. Zira mütekellimîn yazım yönteminin öne çıkan kriterlerine sahip olduğu halde *et-Takrîb*'e, söz konusu yazım geleneğinin örnekleri zikredilirken çoğunlukla temas edilmemiştir. Halbuki Bâkîllânî'nin bu yöntemin tipik örnekleri olarak zikredilen eserlerin müellifleri Cüveynî ve Gazzâlî üzerinde büyük bir etkisi bulunmaktadır. Cüveynî, eserleri vasıtasıyla Bâkîllânî'nin ilmi birikimini sonraki nesillere aktarmış, Gazzâlî de son dönem eseri *el-Müstasfâ*'da *et-Takrîb*'i yakından takip etmiştir. Bu çalışmanın amacı usûl ilmi açısından oldukça önemli bir konumda yer alan *et-Takrîb ve'l-irşâd*'ın ve bu eserin müellifi Bâkîllânî'nin usûlî yönünü ön plana çıkarmaktır. Bu kapsamda *et-Takrîb*'in Eş'arî iki âlim olan Cüveynî ve Gazzâlî'nin eserleri üzerindeki etkisi incelenecektir. Son yıllarda *et-Takrîb*'in yeni bulunan bazı cüzleri tahkik edilerek ilim dünyasına kazandırıldı. Bu çalışma yayınlanan bu parçalara dair bir değerlendirmeyi de içermektedir. Böylece *et-Takrîb*'den günümüze hangi kısımlarının ulaştığı ve hangilerinin henüz kayıp olduğuna dair zihinlerde bir netlik oluşacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eş'arî mezhebi, Mütekellim, Usûlcü, Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*.

Abstract

Al-Bâqillânî, a fourth-century scholar, played an influential role in the systematization of Ash'arite theology. Apart from theology, al-Bâqillânî has an important position for the Ash'arite madhhab in terms of usûl al-fîqh. His work titled *al-Taqrîb wa'l-irshâd*, which he wrote at a time when the science of usul was maturing in a way to cover all the topics of this science, has the characteristic of being a founding work of usûl. In this work, al-Bâqillânî systematized the basic principles of the Ash'arite

* Bu çalışma, Doç. Dr. Nail Okuyucu danışmanlığında 2024 tarihinde tamamladığımız "İlahi Hitabın Mahiyeti Çerçevesinde Bâkîllânî'nin Usul Düşüncesi" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

* Arş. Gör. Dr., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri ABD, İslam Hukuku Bilim Dalı, suhedagereksar@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5043-8671, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 28/05/2024, Accepted/Kabul Tarihi: 16/08/2024, Published/Yayın Tarihi: 18/09/2024.

madhhab. The fact that *al-Taqrîb* remained lost until a later period prevented it from being the subject of academic studies sufficiently. Although it contains the prominent criteria of the method of writing of the mutakallimûn, *al-Taqrîb* is often not mentioned when examples of this writing tradition are mentioned. However, al-Bâqillânî had a great influence on al-Juwaynî and al-Ghazâlî, the authors of the works mentioned as typical examples of this method. Al-Juwaynî transmitted al-Bâqillânî's scholarship to the next generations through his works, and al-Ghazâlî closely followed *al-Taqrîb* in his late work *al-Müstasfâ*. The aim of this study is to highlight *al-Taqrîb wa'l-irshâd*, which has a very important position in terms of the science of usûl, and the author of this work, al-Bâqillânî's usûlî aspect. In this context, the impact of *al-Taqrîb* on the works of two Ash'arite scholars, al-Juwaynî and al-Ghazâlî, will be analyzed. In recent years, some newly discovered volumes of *al-Taqrîb* have been criticized and brought to the scholarly world. This study includes an interpretation of these published fragments. Thus, there will be a clarity in the minds about which parts of *al-Taqrîb* have survived to the present day and which parts are still missing.

Keywords: Ash'arite madhhab, Mutaqallim, Usûlî, al-Bâqillânî, *al-Taqrîb al-irshâd*.

Giriş

Eş'arî mezhebi, İmam Eş'arî'nin (ö. 324/935) ömrünün kırk yılını geçirdiği Mu'tezile'den ayrılarak kendi fikirlerini ortaya koyduğu bir kelâm mektebidir. İbn Fûrek (ö. 406/1015), İsferyânî (ö. 418/1027) ve Bâkîllânî (ö. 403/1013) Eş'arî'nin ikinci nesil talebeleri olup bu üç âlimin tedris ve telif çalışmaları ile Eş'arîlik sistemli bir görünüme kavuşmuştur.¹ Bâkîllânî, Eş'arî mezhebinin sistemleştirilmesinde önemli rol oynayan kelâmcı ve aynı zamanda bir usûl âlimidir. Diğer iki âlimden farklı olarak Bâkîllânî kelâm ilmi dışında usûl ilmindeki faaliyetleri ile de Eş'arîliğe önemli katkılar sağlamıştır. Kaleme aldığı *et-Takrîb ve'l-irşâd* eseri, Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) *el-Umed*'i ve Cessâs'ın (ö. 370/981) *el-Fusûl*'ü ile birlikte hicrî dördüncü asırda usûl ilmine dair yazılmış kapsamlı ilk eserlerden biridir. Usûl ilminin bütün konularını kapsayacak şekilde ele alınan bu eserlerden sonra özellikle hicrî beşinci asırda yoğun bir usûl telifatı göze çarpmaktadır.² Bu artışta mezkûr üç âlimin katkısı olmalıdır.

Bâkîllânî, Mu'tezile'nin büyük bir etkisinin olduğu dönemin Bağdat'ında Eş'arî mezhebinin temel kabullerini sistemli bir şekilde işlettiği kapsamlı bir usûl eseri kaleme almıştır. Hüsün-kubhun şer'îliği, şer'den önce fiillerin hükmü,³ kelânullâhın mahiyeti gibi

¹ Mezkûr üç âlime kadar Eş'arî'nin görüşlerinin Küllâbîlik içerisinde değerlendirildiği, Eş'arîliğin müstakil bir mezhep olarak anılmasında bu üç âlimin çabalarının bulunduğu dair ifadeler için bk. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel süreçte Eşarîlik-Maturidîlik İlişkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 48.

² Tuncay Başoğlu, *Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 6.

³ Müttekaddimîn dönemde hüsün-kubuh meselesi ve şer'in vürûdünden önce fiillerin hükmüne dair tartışmaları ele alan bir çalışma için bk. Hikmet Şavluk, "İslam Hukuk Düşüncesinde Aklîlik Şer'îlik Ayrımının

Mu'tezile'nin kelâmî kabullerinin izlerini taşıyan usûl konularını Eş'arî bakış açısıyla yeniden teorize etmiştir. Kronolojik olarak çok daha erken dönemde tarih sahnesine çıktığı için Mu'tezile kelâm ve usûlü, Eş'arîliği önceleyen bir konumda yer alır. Bu açıdan Eş'arî kelâm anlayışına dayanan bir usûl tesis edilmeden önce İbn Süreyc (ö. 306/918), Sayrafi (ö. 330/942), Kaffâl eş-Şâfi (ö. 365/976) gibi Şâfiî âlimlerin Mu'tezile ile ortak bazı görüşlere sahip olduğu kaynaklarda nakledilir.⁴ Bâkılânî İmâm Eş'arî'nin temel ilkelerini sistemli bir şekilde usûl eserine yansıtmuş ve önceleri Mu'tezilî bakış açısıyla ele alınan ve kelâmî arka planı olan bu hususları yeniden teorize etmiştir. Bu açıdan kelâmî arka plana sahip bu eser Ehl-i Sünnet için ilk olma hüviyetine sahiptir ve kurucu bir usûl metni olarak vasıflandırılmayı hak etmektedir. *et-Takrîb ve'l-irşâd* sonraki dönemlerde sınırları belirlenmeye çalışılan fukahâ ve mütekellimîn şeklindeki yazım metodlarından “mütekellimîn metodunun” da öncü eserlerinden biridir. Nitekim bu metodun tipik örnekleri arasında zikredilen eserlerin müellifleri olan Cüveynî (ö. 478/1085) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) Bâkılânî'den çokça etkilenmiş âlimlerdir.

Çoğunlukla kelâmî yönüne vurgu yapılan ancak usûl tarihi için de oldukça önemli bir konumda yer alan Bâkılânî ve onun bu öncü eserinin önemi yeterince aydınlatılabilmemiş değildir.⁵ Bu çalışma literatürde sıklıkla Eş'arî bir kelâmcı olarak zikri geçen Bâkılânî'nin usûlcülüğünü, usûl ilmindeki yerini ve bu alanda telif ettiği *et-Takrîb ve'l-irşâd* adlı eserini konu edinmektedir. Bu kapsamda *et-Takrîb*'in Eş'arî mezhebinde önemli iki şahsiyet olan Cüveynî ve Gazzâlî'nin eserlerine etkisi de ele alınacaktır. Çalışmanın ana iddiası Bâkılânî'nin *et-Takrîb ve'l-irşâd* eserinin Mu'tezile karşısında konumlanan Ehl-i Sünnet kanadı için kurucu bir metin olma hususiyetine sahip olmasıdır. Bu doğrultuda ilk olarak Bâkılânî'nin kelâmcı bir usûl âlimi olduğuna vurgu yapılacak ve tevarüs ettiği ilmi birikimine dikkat çekilecektir. Sonrasında ise *et-Takrîb ve'l-irşâd*'ın usûl ilmindeki önemi ortaya konacak ve Cüveynî ile Gazzâlî'nin metinleri üzerinden Bâkılânî'nin etkisi ortaya konacaktır.

Somut Örneği: Şer'î Bildirim Öncesi Eylemlerin Hükmü”, *Theosophia: Felsefe, İlahiyat, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* = *Journal for Philosophy, Theology, Social Sciences and Humanities* 3 (2021).

⁴ Osman Güman, *Fıkıh Geleneğinde Hukuk Felsefesi* (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019), 35; Mu'tezile'nin Şâfiî usûlcüler üzerindeki etkisine dair geniş bir açıklama için bk. Davut Eşit, *IV/X-V/XI. Asırlarda Irak ve Horasan'da Şâfiî Fıkıh Usûlüünün Gelişimi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 108-116.

⁵ Müstakil olarak Bâkılânî ve *et-Takrîb* eserine dair ülkemizde yapılan tek çalışma için bk. Hafsa Kesgin, “Bâkılânî ve Et-Takrîb ve'l-irşâd es-Sağîr İsimli Usûl Eseri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (2020). Bu çalışmada Bâkılânî ve söz konusu eserine dair genel bir çerçeve sunulduktan sonra hususen Bâkılânî'nin Mâlikî usûlcüler üzerindeki etkisi üzerinde durulmuştur. Arap dünyasında Bâkılânî ve usûl düşüncesine dair yapılmış çalışmalar için bk. Ahmned Şayib Firâs Abdülhamit, *el-Arâu'l-usûliyye lî Ebî Bekr b. Tayyib el-Bâkılânî fî'l-Mukaddimâti'l-Usûliyye ve Delâilâti'l-Elfâz ve Avâridiha* (Câmi'atu Âlî 'l-Beyt, Yüksek Lisans Tezi, 2000); Kutub b. Mustafa Sânu, *Arâu'l-Kâdî Ebî Bekr el-Bâkılânî ve Eseruhâ fî İlmi Usûli'l-fıkıh* (Câmiatu'l-Melik Suûd, Yüksek Lisans Tezi, 1992).

1. Eş'arî Bir Usûlcü Olarak Bâkılânî

Tam adı Muhammed b. Tayyib b. Muhammed b. Ca'fer b. el-Kâsım Ebû Bekr olan Bâkılânî, hicrî dördüncü asırda ticaret ile uğraşan bir ailenin oğlu olarak Basra'da dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte hicrî 403 yılında vefat etmiş olması ve Şîi-Büveyhî hükümdarı Adududevle'nin (ö. 372/983) daveti ile Şîraz'a gittiğinde kendisinden “genç” olarak bahsedilmesi dikkate alındığında 330'lu yılların başında doğduğu tahmin edilmektedir. Her ne kadar “Bâkılânî” nisbesi ile meşhur olsa da aslında bakla ticareti ile meşgul olan kendisi değil babası veya büyük dedeleridir. Bundan ötürü kendisi için bazı eserlerde “ibnü'l-Bâkılânî” şeklinde bir kullanım da mevcuttur. Öte yandan “Bâkılânî” şeklindeki isimlendirmenin ashâbı içerisinde meşhur olmadığı, yaşadığı dönemde muhalif olan kişiler tarafından onu küçümsemek için kullanıldığı ifade edilir. İbnü'l-Mu'allim olarak tanınan Râfîzî âlim Şeyh Müfîd'in (ö. 413/1022) onu tahkir etmek için bir münâzara esnasında yüzüne bakla fırlattığı kaynaklarda geçmektedir. Bununla birlikte zamanla çok kullanılmasından ötürü “Bâkılânî”, kötü anlamı çağrıştırmaktan ziyade onun için ayırt edici bir vasıf haline gelmiştir.⁶ Bâkılânî'nin küçük yaşlarında babasına işlerinde yardımcı olduğu anlatılır. O, Basra'da doğup büyümüş, ilim tahsil etmek için bir süre Bağdat'a gitmiş sonrasında tekrar Basra'ya dönmüştür. Bâkılânî kaynaklarda “Şeyhu's-sünne”, “Lisânu'l-ümme”, “el-Kâdî”⁷ gibi lakaplarla anılır. Doğduğu yere nispetle Basrî, hayatının büyük bir kısmını geçirdiği yere nispetle Bağdâdî, itikâdî mensubiyeti ile Eş'arî; kelâmî meşguliyeti sebebiyle mütekellim ve usûl ilmindeki payesi sebebiyle usûlî şeklinde birçok nisbesi mevcuttur.⁸

Bâkılânî'nin ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği hicrî dördüncü asır, Abbâsî hilâfetinin etkisinin azaldığı ve küçük hanedanların ortaya çıkmaya başladığı bir dönemdir. Söz konusu dönemde Mısır'da İhşidîler, Fâtımîler, Irak'ta Büveyhîler, Şam'da Hamdânîler hüküm sürmekteydi. Onun doğduğu ve yetiştigi Basra ve Bağdat ise Büveyhîlerin hüküm

⁶ Bu hususa dair ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *Cüz'un mine't-Takrîb ve'l-irşâd fi usûli'l-fikh*, thk. Adnân b. Fehd el-Abiyyât (Havallî: Esfâr li-Neşr Nefisi'l-Kütüb ve'r-Resâili'l-İlmiyye, 2022), 18-19 (Muhakkikin mukaddimesi).

⁷ Bu lakaplardan “el-Kâdî” olana vurgu yapan muhakkik, Eş'arîlik'te mutlak olarak Kâdî denince Bâkılânî'nin anlaşıldığını hatırlatmaktadır. Bâkılânî'nin el-Kâdî olarak anılmasının Cüveynî ile başladığı, öncesinde “Ebû Bekr b. Tayyib”, “Muhammed b. Tayyib”, “Ebû Bekr el-Eş'arî” şeklinde eserlerde kendisine atıf yapıldığı ile ilgili bk. Bâkılânî, *Cüz'un mine't-Takrîb ve'l-irşâd*, 16 (Muhakkikin mukaddimesi).

⁸ Bâkılânî'nin hayatı ile ilgili bilgilerin kaynağı çoğunlukla Kâdî İyâz'ın eseridir. Bunun için bk. Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz es-Sebtî Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Sa'îd Ahmed E'râb (Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1982), 7/44-70. Bâkılânî'nin hayatına dair detaylı bilgiler için bk. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, thk. Abdülhamîd b. Alî Ebû Züneyd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 1/23-49 (Muhakkikin mukaddimesi).

sürdüğü bölgeler arasındaydı.⁹ Bâkîllânî, Büveyhîlerin merkezi olan Şîraz'a davet edildiği sırada hükümdar Adudüddeve idi. Adudüddeve'nin Büveyhîlerin en güçlü hükümdarlarından biri olduğu ve onun döneminin nispeten istikrarlı bir dönem olduğu ifade edilir.¹⁰ Adudüddeve, âlimleri severdi ve her ilim dalından âlimleri meclisinde barındırdı. Meclisindeki âlimlerin çoğunluğunu ise fakih ve kelâmcılar oluştururdu. Zaman zaman bu ilim meclislerinde münazâralar düzenlenirdi. Bunların birisinde hükümdar, Mu'tezilî kâdi'l-kudât Bîşr b. el-Hüseyn'e (ö. 381/991) neden meclisinde mezhebini savunacak Ehl-i İsbât'tan kimsenin olmadığını sordu. Kâdî'nin cevabı ise şöyle oldu: "Onlar taklit ve rivâyet ehli bir gruptur. Bir haberi zıddıyla rivâyet ederler ve ikisine de birlikte inanırlar. Onlardan bu işi yapabilecek kimseyi bilmiyorum." Ancak Adudüddeve, "yeryüzünde savunucusu olmayan bir mezhebin olması mümkün değildir. Münazâra yapılan yerleri araştır bak" diyerek bu isteğindeki ısrarı sürdürdü. Hükümdar ile kâdi'l-kudât arasında gerçekleşen bu diyalog sonrasında Bâkîllânî'nin saraya davet edilmesi ve sonrasında gelişen olaylar kaynaklarda şöyle aktarılmaktadır:

...Kâdî, hükümdarın bu kararlılığını anlayınca, "Basra'da bir şeyh ve gençten bahsediyorlar. Şeyh, Ebu'l-Hasen el-Bâhilî (ö. 370/980) -bir rivâyete göre İbn Mücâhid (ö. 370/980)-, genç de İbnü'l-Bâkîllânî" (diye cevap verdi). Adudüddeve hemen Basrâ'daki âmiline bu kimseleri göndermeleri için mektup yazdı. Ayrıca yol masraflarının karşılanması için bir miktar para da gönderdi. Bu mektup onlara ulaşınca Şeyh Bâhilî şöyle dedi: "Bu Deylem kavmi kâfir, fâsık, Râfizî bir gruptur. Onların halısına ayak basmamız bize helâl değildir. Melik'in amacı da meclisinin bütün âlimleri kuşattığını düşündürmek istemesidir. Şayet onların bu konuda samimi olduklarını bilseydim kalkıp giderdim." Hocasının bu tavrına karşılık Bâkîllânî farklı bir fikirde idi: "İbn Küllâb (ö. 240/854), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) ve onun asrındakiler de böyle demişlerdi. Onlar Me'mûn (ö. 218/833) fâsık, zâlim biridir meclisine gitmeyiz dediler. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Tarsus'a sürüldü. Sonrasında başına nelerin geldiğini hepimiz biliyoruz. Şayet bu kimseler Me'mûn ile münazârada bulunup onu bu işten uzak tutsalar idi, bu konuda hüccetleri ortaya çıkmış olurdu. Sen de ey Şeyh onların yolundan gitmekteisin, şayet böyle olursa Ahmed'in başına gelenler fakihlerin başına da gelecektir. Onlar Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia edip rü'yeti nefyediyorlar. Sen gelmesen de ben gidiyorum." Hocası "öyleyse Allah sadrını açsın, dediğini yap" diye ona dua ederek onu gönderdi.¹¹

⁹ Hicrî dördüncü asırdaki siyasî, toplumsal ve kültürel durum hakkında bk. Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/11-20 (Muhakkikin mukaddimesi).

¹⁰ Bu döneme dair müstakil bir çalışma için bk. Ahmet Güner, *Büveyhîler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi (338-372/949-983)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992).

¹¹ Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 7/51-53; Bâkîllânî'nin bu daveti kabul etmesi ile Ehl-i Sünnet inancının halk önünde savunulması ve bunun gelecekteki kariyeri adına siyasi bir ağ kurması için mükemmel bir fırsat olarak

Bâkılânî'nin saraya davet edilmesi kendisi açısından bir dönüm noktası olsa da öncesinde Eş'arîlik içerisinde önemli bir konumda olduğu ve tanındığı anlaşılmaktadır. Nitekim isminin saraydaki Mu'tezilî kâdi'l-kudâta ulaşmış olması buna işaret eder. Ayrıca saraya davet sebebiyle Şîraz'a gittiğinde onu karşılayan ve Eş'arî'nin öğrencilerinden biri olan İbn Hafîf (ö. 371/982) ile aralarındaki şu diyalog, Bâkılânî'nin Eş'arî müntesipleri içerisindeki konumunu göstermesi açısından oldukça önemlidir:

Şîraz'a doğru yola çıktım. Şehre girdiğimde sûfî ve Ehl-i Sünnet'ten bazı kimselerin de aralarında bulunduğu bir gruptan İbn Hafîf beni karşıladı. Bir yerde oturduğumuzda İbn Hafîf, ashabına Şeyh Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin *el-Lüma*'ını okutuyordu. Dersine devam etmesini istedim. "Allah hayrını versin, ben suyun yokluğundaki teyemmüm menzilesindeyim. Su bulununca teyemmüme ihtiyaç kalmaz" deyince ben de: Allah sana hayırla muamelede bulunsun. Sen teyemmüm konumunda değilsin, bilakis senin bu ilimde büyük bir payın var ve sen hak üzeresin, Allah yardımcın olsun" dedim.¹²

Bizzât Eş'arî'ye talebelik yapan bir zâtın Bâkılânî'yi bu şekilde övmesi, saraya davet edilmeden önce de onun kendi mezhebi içerisinde bir şöretinin olduğunu göstermektedir.¹³

Bâkılânî ilim meclisindeki ilk gününde Büveyhî hükümdarının tevaccühüne mazhar olmuştur. Hükümdarın, Bâkılânî'ye yakın ilgi gösterdiği, yanından ayırmadığı ve oğlu Samsâmüdevle'yi (ö. 388/998) Ehl-i Sünnet akâidini öğretmesi için ona yönlendirdiği kaynaklarda geçer.¹⁴ Nitekim onun kelâm ilmine dair günümüze ulaşan eserlerinden *Temhîd*, Büveyhî hükümdarının oğluna Ehl-i Sünnet akâidinin öğretilmesi amacıyla kaleme alınmıştır.¹⁵

Bâkılânî, Eş'arî bir âlim olmakla birlikte yalnızca kelâmcılar değil, dönemin bazı önemli muhaddis ve fakihleri tarafından da takdir görmüştür. Örneğin hadis âlimi Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043), Dârekutnî'nin (ö. 385/995) Bâkılânî'ye tevaccüh göstermesi sebebiyle kendisinden dersler almıştır.¹⁶ Dönemin önemli Hanbelî âlimlerinden Ebu'l-Fazl et-Temîmî (ö.

değerlendirilmesi hususunda bk. Muhammed Seyyit Şen, "Büveyhîler Dönemi Bağdat'ında Yaşayan Sünnî Bir Âlim ve Diplomat: Bâkılânî'nin Farklı İnanç Mensuplarıyla Etkileşimi", *İslâm Tetkikleri Dergisi* 13/1 (2023), 248.

¹² Bâkılânî, *Cüz'un mine't-Takrîb ve'l-irşâd*, 43 (Muhakkikin mukaddimesi).

¹³ İbn Hafîf'in Eş'arî'nin öğrencisi olması ile ilgili bk. Ebü'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Tebyînü kezîbi'l-müfterî fi mâ nusibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, ts.), 190.

¹⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 7/57; Güner, *Büveyhîler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi*, 186.

¹⁵ *Temhîd* eserinin söz konusu yazılış sebebine dair eserin muhakkikin ifadeleri için bk. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *Temhîdu'l evâil ve telhîsu'd-delâil*, thk. Şeyh İmâdüddîn Ahmed Hayder (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1987), 19.

¹⁶ Herevî'nin anlattığına göre Dârekutnî, Bâkılânî'yi alnından öperek onu "nâsıru's-sünne", "kam'ul Mu'tezile" (Mu'tezile'yi zapteden) şeklinde övmüştür. Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 7/46; ayrıca bk. Ayşe Nur Yamanus, *Eş'arî Hadis Ekolü* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 187.

410/1020) ile Bâkullânî'nin yakın dostlukları olmuştur.¹⁷ Bâkullânî ile dostluklarını ifade ederken yedi yıl boyunca ondan hiç ayrılmadığını belirten Temîmî, vefât ettiği zaman münâdîden şu ifadelerle insanlara haberi ilan etmesini talep etmiştir: “Bu kimse nâsîru's-sünne ve nâsîru'd-dîndir. Bu kişi, Müslümanların imamı, şeriatı muhaliflerin dillerinden koruyan kimsedir. Bu, mühlidlere karşı yetmiş bin sayfa telif eden zattır.” Yakın öğrencileriyle üç gün boyunca taziye yerinden ayrılmayan Temîmî'nin her cuma Bâkullânî'nin kabrini ziyaret ettiği aktarılır.¹⁸

Ömrünün büyük bir kısmını Bağdat'ta geçiren Bâkullânî'nin Mansûr Camii'nde, aralarında birçok meşhur âlimin de yer aldığı büyük bir ders halkasının bulunduğu kaynaklarda nakledilir.¹⁹ Onun her gece vird edindiği yirmi rekâtlık namazını kıldıktan sonra yaklaşık otuz beş sayfa yazdığı ve sabah namazında öğrencilerine bu yazdıklarını okuttuğu ve eksik kalan kısımları imlâ ettirdiği aktarılır.²⁰ Eserlerini kaleme alırken başka kitaplardan nakiller yapmadığı, ele aldığı meselelere dair bilgisinin genişliğinden dolayı kısa yazmakta zorlandığı nakledilen bilgiler arasındadır.²¹

2. Bâkullânî'nin Tevarüs Ettiği Fıkıh Usûlü Birikimi

Bâkullânî, İmam Eş'arî'nin iki önemli öğrencisi olan İbn Mücâhid et-Tâî ile Ebü'l-Hasan el-Bâhilî'den ders almıştır. Bu iki hocasından İbn Mücâhid'in Bâkullânî üzerinde daha etkili olduğu ifade edilir.²² Bu etkinin muhtemel kaynağı olarak İbn Mücâhid'in de onun gibi Mâlikî mezhebine mensup oluşu akla gelse de diğer hocası Bâhilî'nin insanlara karşı tutumu da bu alakayı etkilemiş olabilir. Nitekim bu hocasına dair Bâkullânî'nin şu ifadeleri dikkate değerdir:

Ben, İsferyînî ve İbn Fûrek, Eş'arî'nin talebelerinden olan Bâhilî'nin dersinde birlikte bulunuyorduk. Şeyh haftada yalnızca bir defa, cuma günleri bize ders verirdi. Ders esnasında aramızda bir örtü bulunurdu ve biz onu göremezdik. Mecnûn veya kendinden geçmiş derecede Allah'a ibâdetle çokça meşgul bir halde idi. Çoğu

¹⁷ Muhammed Usame Onuş, *VI-VII. Asurlarda Dimaşk Hanbelîliği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 158.

¹⁸ İbn Asâkir, *Tebyînü kezîbi'l-müfterî*, 221.

¹⁹ Bâkullânî'nin öğrencilerine dair detaylı bilgi için bk. Bâkullânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/33-38 ("Dirâse" kısmı); Bâkullânî, *Cüz'un mine't-Takrîb ve'l-irşâd*, 59-90 (Muhakkikin mukaddimesi).

²⁰ İbn Asâkir, *Tebyînü kezîbi'l-müfterî*, 219-220.

²¹ Ebû Bekir el-Hârîzmî'nin (ö. 383/993) şöyle dediği aktarılır: “Bâkullânî hariç Bağdat'taki bütün musannifler, (başka) insanların kitaplarından nakiller yaparlardı. O ise kendisinin ve başkasının ilmini sadrında taşırdı.” Bu ifadeler için bk. Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 7/47.

²² Bâkullânî'nin İbn Mücâhid ile ilişkisinin daha kuvvetli olduğuna dair bk. Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübki, *Tabakatü's-Şafiyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî-Abdülfeţah Muhammed el-Hulv (Kâhire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1964), 5/368; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkullânî, *el-İnsâf fîmâ yecibu i'tikâduhu velâ yecüzü'l-cehl bihi* (Kahire: Müessesetü'l-Hancı, 1963), 10-11.

zaman derste nerede kaldığımızı bilmezdi de biz ona hatırlatırdık. Ona aramızdaki bu örtünün sebebini sorduğumuzda şöyle demişti: Siz gaflet ehli insanların olduğu çarşılara gidiyorsunuz. Ve oraya baktığınız gözlerle bana bakacaksınız”. Hizmetinde bulunan câriyesine karşı da Bâhilî örtü ile saklanırdı.²³

Bâkılânî'nin bu ifadelerinden hocası Bâhilî ile sınırlı düzeyde bir ilişkisinin, İbn Mücâhid ile ise daha yakın bağlarının olduğu anlaşılmaktadır. Bâkılânî Bağdat'a gittiğinde Hanbelî âlim Ebu'l-Hasan et-Temîmî (ö. 371/982) kendisini davet etmiş ve orada hocası İbn Mücâhid ile aralarında ichtihad meselesi üzerinde sabah namazına dek devam eden bir ilmi müzakere gerçekleşmiştir. Kimsenin üstünlük sağlayamadığı-bir rivâyete göre ise Bâkılânî'nin üstün geldiği- bu tartışma sonrasında Temîmî'nin ashabına dönerek Bâkılânî hakkında, “Bu adama tutunun. Sünnet konusunda ondan daha bilgili kimse yoktur” dediği anlatılır.²⁴

Bâkılânî fıkıh eğitimini ise dönemin önemli Mâlikî âlimlerinden biri olan Ebherî'den (ö. 375/986) almıştır. Ebherî'nin, Irak Mâlikî ekolünün Kâdî İsmâil'den (ö. 282/895) sonraki en önemli temsilcisi olduğu²⁵ ve Irak Mâlikî ekolünün Ebherî ile birlikte tam bir “klasik fıkıh mezhebi” niteliği kazandığı ifade edilir.²⁶ Her ne kadar bazı kaynaklarda onun Şâfiî veya Hanbelî olduğunda dair görüşler yer alsada da Bâkılânî Mâlikî bir âlimdir.²⁷ Eş'arî mezhebinin Şâfiîlik ile özdeşleşmesi, Bâkılânî'nin yukarıda geçtiği üzere Hanbelî bazı âlimler ile yakın ilişkiler kurması ve vefat ettiğinde Ahmed b. Hanbelî'nin kabrinin yanına defnedilmesi bu ihtimalleri akla getirmiş olmalıdır. İki önemli hocası İbn Mücâhid ve Ebherî ile ders halkasındaki öğrencilerin birçoğunun Mâlikî olması Bâkılânî'nin amelî mezhebinin Mâlikî olduğuna bir kanıttır. Öğrencileri arasında yer alan Kâdî Abdülvehhâb (ö. 422/1031) ve Ebû İmrân el-Fâsî (430/1039) önemli Mâlikî âlimlerdir. Dönemin Bağdat'ında Bâkılânî gibi güçlü bir Mâlikî simanın olmasının Endülüs, Fas ve Kuzey Afrika'daki Mâlikîleri buraya çektiğine

²³ İbn Asâkir, *Tebyñnü kezibi'l-müfterî*, 178.

²⁴ İbn Asâkir, *Tebyñnü kezibi'l-müfterî*, 221.

²⁵ Ebherî'nin Mâlikî mezhebi içerisindeki konumuna dair detaylı bilgi için bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü (III.-V./IX.-X.yy.)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 208-214.

²⁶ Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*, ed. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik, 2018), 64.

²⁷ Bâkılânî'nin mezhebine dair ihtilâflar için bk. Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/43-44 (Dirâse kısmı); Bâkılânî'nin Mâlikî olduğuna dair bk. Kâdî İyâz, *Tertibu'l-medârik*, 7/45-46; Mâlikî âlim Ebu'l Velid el-Bâci (ö. 474/1081) *el-İhkâm* eserinin mukaddimesinde kendisinden Mâlikî âlimlerinin görüşlerini toplayan ve mezhebin meşhur âlimlerinin görüşlerini ihtiva eden bir usûl eseri kaleme alınmasının talep edildiğini ifade eder. Bâcî'nin eserinde Bâkılânî'ye çok fazla atıfta bulunması da onun Mâlikî bir âlim olarak şöhret bulduğunun bir göstergesidir. Bâcî'nin ifadeleri için bk. Ebü'l-Velid Süleyman b. Halef el-Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmü'l-usûl*, thk. Abdullah Muhammed el-Cubûrî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1989), 44.

kaynaklarda temas edilir.²⁸ Bunlardan biri olan Ebû İmran el-Fâsî'nin Bâkılânî ile ilgili şu ifadeleri oldukça dikkat çekicidir:

Bağdat'a gittim. Daha öncesinde Mağrib'de ve Endülüs'te Ebü'l-Hasan el-Kâbisî'den ve Ebü Muhammed el-Asîlî'den fıkıh eğitimi almıştım. İkisi de usûlde âlimdi. Kâdî Ebî Bekr'in meclisine geldiğimde onun birbirine benzeyen ve farklılık arz eden meselelere dair usûl ve fıkha dair kelâmını görünce nefsimi hakir gördüm ve bu ilimde hiçbir şey bilmiyormuşum dedim. Bir mübtedî gibi Kâdî'ya yöneldim.²⁹

Fâsî'nin bu ifadelerinden Bâkılânî'nin ders halkasında hem fıkıh hem de usûle dair dersler verdiği anlaşılmaktadır.³⁰ Fürû fıkha dair derslerinin Mâlikî mezhebi odaklı olması uzak bir ihtimal değildir. Bu ders halkalarına katılan öğrenciler kendi diyarlarına gittikleri zaman Bağdat'taki bu ilmi müktesebatı da taşımışlardır.³¹

Bâkılânî'nin kelâm ve fıkhıdaki birikiminin Eş'arîlik ve Mâlikîlik şeklinde iki ayrı koldan beslendiği görülmektedir. Ancak aşağıda ele alacağımız üzere Bâkılânî'nin yazdığı usûl eserinde Mâlikîliğin bir yansıması bulunmadığı gibi Eş'arîlik içerisinde yaslandığı ve geriden güç almasını sağlayacak bir yazım geleneği de bulunmamaktadır.

3. et-Takrîb ve'l-İrşâd: Mütakellimîn Usûl Yazıcılığının Ehl-i Sünnet Kanadının Kurucu Usûl Metni

3.1. Günümüze Ulaşan Kısımları

Bâkılânî'nin usûl ilmüne dair günümüze ulaşan tek eseri *et-Takrîb ve'l-irşâd*'dir. Kendisine *el-Mukni' fî usûli'l-fıkh, el-Ahkâm ve'l-ülel* ve *Kitâbu emâlî icmâ'i ehlî'l Medîne* gibi başka usûl eserleri nispet edilmekte ise de bu eserlerin hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.³²

²⁸ Abdulhamit Dünder, *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)* (Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 248.

²⁹ Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 7/46-47.

³⁰ Ebû Zer el-Herevî çok sayıda kişinin Bâkılânî'den usûlu'd-dîn, usûl-ü fıkıh ve fıkıh alanında dersler aldığını ifade eder. Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 7/46.

³¹ Mağrib'de Eş'arîliğin yayılmasında Bâkılânî ve Cüveynî'nin etkisini ortaya koyan bir çalışma olarak bk. Ahmet Çelik, "Mağrib'de Eş'arîliğin Yayılmasında Bâkılânî ve Cüveynî'nin Etkileri", *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Eş'arîlik-*, ed. Mustafa Aykaç vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2018); Endülüs bölgesinde Bâkılânî'nin *Temhîd* eserinin ilgiye mazhar olması ile ilgili ayrıca bk. Yamanus, *Eş'arî Hadis Ekolü*, 244.

³² Kâdî İyâz, *Tertîbu'l-medârik*, 7/69-70; Bâkılânî'nin usûl eserlerini de kapsayan telifatlarının dökümü için bk. Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/74-82; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd -İmlâu'l-Kâdî-*, thk. Muhammed b. Abdurrezzak b. Ahmed er-Ruveşş (Kuveyt: el-Evkâf ve'ş-Şûni'l-İslamiyye, 2015), 64-83; *et-Takrîb*'in son yayınlanan kısmında muhakkik bu eserleri usûli'd-dîn, usûli'l-fıkıh, ulûmu'l-Kur'an, siyasi telifatlar şeklinde dört başlık altında toplamıştır. Ayrıca Bâkılânî'ye ait olduğu ifade edilen ve ilim dünyasında mütedâvel olan *İ'câzu'l-Kur'an* adlı eserinin ona nispetini sorguladığı özel bir başlık ayırmıştır. Bu hususlar için bk. Bâkılânî, *Cüz'un mine't-Takrîb ve'l-irşâd*, 97-191.

Kaynaklarda geçen bilgilerden *et-Takrîb*'in *kebîr* (büyük), *vasît* (orta) ve *sağîr* (küçük) olmak üzere üç versiyonu olduğu anlaşılmaktadır. *Kebîr* olan versiyonunun on iki, *sağîr* olanın ise dört cilt olduğu nakledilmektedir.³³ *et-Takrîb*'den günümüze ulaşanlar ise *sağîr* olanın bazı cüzleri olması kuvvetle muhtemeldir.³⁴ Peyderpey bulunup tahkik edilerek ilim dünyasına kazandırılan bu cüzlerden ilk yayınlanan *et-Takrîb*'in birinci cildir. Bu cildin sonuna müstensihinin düştüğü not sebebiyle eser sehven müstensihe nispet edilmiş ve kütüphaneye de bu şekilde kaydedilmiştir. Bu nedenle eserin Bâkîllânî'ye ait olduğu uzun zaman fark edilememiştir.³⁵ Söz konusu cildin ilk neşri 1998 yılında Ebû Züneyd tarafından tek nüsha üzerinden titiz bir çalışmayla tahkik edilmiş ve üç cilt halinde basılmıştır. Birinci cildin başında muhakkik, Bâkîllânî ve yaşadığı dönem ile ilgili önemli bilgilere yer vermektedir. Muhakkik ayrıca “*şer'î isimler*” ve “*müşterek lafız*” şeklinde iki önemli hususta Bâkîllânî'nin konu ile ilgili görüşlerini incelemiş ve sonraki dönemlerde bu meseleler ile ilgili ona atfedilen görüşleri ele almıştır.³⁶

2015 yılında, *et-Takrîb*'e dair bazı yeni kısımlar bulunmuş ve *et-Takrîb ve'l-irşâd -İmlâu'l-Kâdî-* ismiyle yayınlanmıştır. Muhakkik bu bölümlerin Bâkîllânî'nin *et-Takrîb ve'l-irşâd* eserinin son kısmına tekabül ettiğini ifade etmekle beraber daha önce Ebû Züneyd tarafından tahkik edilen *et-Takrîb ve'l-irşâd es-sağîr*'in devamı olmayabileceğini ifade eder. Zira muhakkike göre *et-Takrîb ve'l-irşâd*'ın isimlendirmesi ile ilgili bir netlik yoktur. Her ne kadar Ebû Züneyd, yayınladığı birinci cildi *es-sağîr* olarak kayıtlandırmış olsa da bu kendi tasarrufudur. Zira bulunan cildin sonunda yer alan bilgide *et-Takrîb ve'l-irşâd* mutlak olarak geçmektedir. Bâkîllânî'nin kendi eserlerine atfında ve mütekaddimîn dönem âlimler arasında *et-Takrîb ve'l-irşâd*'ın bu şekilde kayıtlandırılmış bir isimlendirmesi bulunmamaktadır. Ayrıca

³³ Sübkî'nin, *et-Takrîb*'in *kebîr* versiyonunun on iki, *sağîr*'in ise dört cilt olduğuna dair ifadeleri için bk. İmamü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Kitâbü't-Telhîs fî usûli'l-fikh*, thk. Abdullah Cevlem en-Nîbâlî-Şübbeyr Ahmed el-Ömerî (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1996), 1/8 (Muhakkikin mukaddimesi).

³⁴ Günümüze ulaşan bölümlerin *et-Takrîb*'in *sağîr* versiyonuna ait olduğunu eserde *vasît* ve *kebîr* şeklinde daha geniş muhtevalı eserlerine yaptığı atıflardan çıkarabiliriz. Ancak *vasît* ve *kebîr* şeklinde zikredilen bu eserlerin farklı telifler olması da ihtimal dahilindedir. Bâkîllânî'nin *et-Takrîb*'in söz konusu versiyonlarına atıfları için bk. Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/420, 2/11.

³⁵ Muhakkik Ebû Züneyd, yıllar evvel *et-Takrîb* ile ilk karşılaşmasını şöyle anlatır: "Hindistan'daki Âsifiyye kütüphanesinde Hâfız Muhammed b. Muzaffer b. Hibetullâh b. Serâya el-Makdisî'ye nispet edilen “*et-Takrîb ve'l-irşâd*” ismi ile kaydedilmiş bir eser gördüm. Ancak bunun Kâdî'nin eseri ile isim benzerliği olduğunu zannettim bunun için eserin peşine düşmedim. Aradan on iki yıl geçtikten sonra bu nüshayı tekrar hatırlayınca yazmayı temin ederek Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *et-Telhîs*'indeki ve Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Bahru'l-muhîr*'indeki nakiller ile karşılaştırdım. O zaman bunun Bâkîllânî'nin eseri olduğunu anladım ve büyük bir mutluluk hissettim." Muhakkikin bu ifadeleri için bk. Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/7-8; 2012 yılında Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye tarafından yine aynı nüsha üzerinden yapılan baskı ise tek cilt olarak yayınlanmıştır. Bu baskı için bk. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Seyyit Osman (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012).

³⁶ Dirâsede ele alınan bu kısımlar için bk. Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/104-161.

bu kitaplar arasında bir karşılaştırma yapıldığında *İmlâu'l-Kâdî*'nin daha kısa ve özet olduğu, üç cilt olarak yayınlanan ilk kısmında ise meselelerin daha geniş açıklandığı görülecektir. Muhakkik, *et-Takrîb*'de *vasît* ve *kebîr* şeklinde atıfta bulunulan eserlerin *et-Takrîb*'in diğer versiyonları olduğuna dair elimizde yeterli veri olmadığını düşünmektedir. Muhakkik bu hususlara dayanarak her iki metnin kaynağının Bâkılânî'nin görüşleri olmakla birlikte bunların farklı iki telif olabileceğini söylemektedir.³⁷

2022 yılında *et-Takrîb*'in bir kısmı daha tahkik edilerek yayınlanmıştır. Yayınlanan bu kısımlar bir arada düşünüldüğü zaman *et-Takrîb*'e dair elimizde ne var sorusuna şöyle cevap verilebilir: Elimizde Bâkılânî'nin *et-Takrîb* eserine dair üç ayrı parça bulunmaktadır.³⁸ İlk bulunan ve üç cilt olarak 1998 yılında yayınlanan kısım, *et-Takrîb*'in birinci cüzü olup Bâkılânî'nin kendi usûl tertibine göre “Hz. Peygamber'in fiilleri”ne kadar olan meseleleri ihtiva etmektedir. Bu cüz, usûl-i fıkıhın tanımına ve hitabın anlaşılmasına yönelik geniş açıklamalar ile başlamakta; emir-nehî, umûm-husûs ve beyâna dair meseleleri içermektedir. 2015 yılında yayınlanan bölüm ise *et-Takrîb*'in son kısmına tekabül etmektedir. Bu kısım “Hz. Peygamber'in huzurunda kıyas ile taabbüdün cevâzı” bahsi ile başlamakta taklit, hazr ve ibâhaya dair meseleleri ele almaktadır. 2022 yılında yayınlanan bölüm ise tercîhu'l-ille, istihsân ve ictihadda hata-sevap meselelerini ihtiva etmektedir. Bu bölüm ile 2015 yılında yayınlanan kısımlar birbirinin devamı niteliğinde olup 2022 baskısında kalan yerden 2015 baskısı devam etmiştir.

Sonuç olarak *et-Takrîb*'in *sağîr* olan versiyonunun dört cilt olduğuna dair görüşü dikkate aldığımızda elimizde üç cildin tamamı, bir cildinden ise bir kısmın bulunduğu anlaşılmaktadır. Yani birinci, üçüncü ve dördüncü ciltler -en azından muhtevası ile- elimizde, ikinci cildin büyük kısmı ise henüz kayıptır. Ancak burada *İmlâu'l-Kâdî* şeklinde yayınlanan kısmının *et-Takrîb*'in kendisi olmayıp onun özeti veya ondan derlenen notlar olması ihtimalini de akılda tutmak gerekir. Bâkılânî'nin fıkıh usûlü konularının tertibine dair ele aldığı fasıldan ve *et-Takrîb*'i ihtisar eden Cüveynî'nin *et-Telhîs*'indeki içeriğinden yola çıkarak şu bölümlerin henüz elimize ulaşmadığını söyleyebiliriz: Hz. Peygamber'in fiilleri, haberlere dair meseleler, icmâ ve kıyasın büyük bir kısmı.³⁹ Bu kısımlar bir arada düşünüldüğünde henüz kayıp olan cildin oldukça hacimli olduğunu tahmin etmek zor değildir.

³⁷ Muhakkikin buna dair ifadeleri için bk. Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd -İmlâu'l-Kâdî-*, 121-122.

³⁸ Bu çalışmada *et-Takrîb*'in yayınlanmış bu her üç parçasına atıf yapılırken kafa karışıklığını engellemek adına farklı şekilde eser adının kısaltılması tercih edilmiştir. Buna göre, *et-Takrîb ve'l-irşâd*'ın baş taraflarına tekabül eden ve bize ulaşan en uzun kısmını oluşturanlar, *et-Takrîb ve'l-irşâd*; en son bulunan ve *et-Takrîb*'den bazı bölümleri ihtiva eden kısımlar, *Cüz'un mine't-Takrîb ve'l-irşâd*; son kısımlarına tekabül eden kısım *et-Takrîb ve'l-irşâd -İmlâu'l-Kâdî* şeklinde ifade edilmiştir.

³⁹ Bâkılânî'nin konu tertibine dair ifadeleri için bk. Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/310-311. Günümüze ulaşan eserler incelendiğinde usûl-i fıkıh konularının tertibinin müstakil bir bâb başlığı altında açıklandığı ilk eserin *et-Takrîb* olmasına dair bk. Şuheda Bozyel, *İlahi Hitabın Mahiyeti Çerçevesinde Bâkılânî'nin Usul Düşüncesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 26.

3.2. Usûl İlmindeki Yeri

et-Takrîb ve'l-irşâd İmam Şâfiî'nin *er-Risâle*'sinden sonra usûlün bütün konularını içeren ilk metinlerden biridir.⁴⁰ Çağdaşı ve Ehl-i rey kanadına müntesip Cessâs'ın yazdığı usûl metni bir taraftan Hanefîlerin tarih içerisinde Mu'tezile ile kurduğu yakın bağların izlerini taşıdığı için mütekellimîn, diğer taraftan mezhebin fîrû müktebatını temellendirdiği için fukahâ metodunun özelliklerini taşımaktadır.⁴¹ Bâkîllânî'nin yazdığı metnin ise sonraki dönemde sınırları belirginleştirilmeye çalışılan mütekellimîn metodunun tipik bir örneği olduğu söylenebilir.

Bâkîllânî'nin bu eserinde usûl anlayışını belirleyen ana unsur amelî mezhebi değil, kelâmî mensubiyeti olmuştur. *et-Takrîb*'deki meseleleri ele alma tarzı bunu göstermektedir. Örneğin Bâkîllânî, delîlu'l-hitâb ile ilgili ihtilâfı ele alırken İmam Mâlik'in (ö. 179/795) ashabının çoğunluğunun Şâfiîlerle aynı kanaatte olduğunu ifade eder. Sonrasında "Şeyhuna" diyerek konu ile ilgili Eş'arî'nin görüşüne yer verir. Yine Bâkîllânî'nin illete dair bir hususta konuyu ele alırken İmam Mâlik, İmam Şâfiî ve Ebû Hanîfe'nin ashabının çoğunluğuna atfettiği görüşleri bu mezhepler arasında bir tercihte bulunmaksızın zikrettiği görülür.⁴² Bâkîllânî'nin bu tavrı kendisini usûl görüşlerinde İmam Mâlik'e değil de İmam Eş'arî'ye nispet ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Öte yandan Bâkîllânî bu yaklaşımı ile çağdaşı Mâlikî âlim İbnü'l-Kassâr'dan (ö. 397/1007) da farklılaşmaktadır. Nitekim İbnü'l-Kassâr'ın *el-Mukaddime fi'l-usûl* eserinde İmam Mâlik'in görüşlerini belirlemeye çalışmasından hareketle eserinin fukahâ metodunun bir örneği olduğu söylenebilir.⁴³ Diğer taraftan Bâkîllânî, Eş'arîlik içerisinde diğer iki önemli âlim olan İbn Fûrek ve İsferyâyî'den de farklılaşmaktadır. Bu iki

⁴⁰ İmam Şâfiî ve Cessâs arasında yazılan metinlerin usûlün belli başlı konuları ile ilgili olduğu ve bu açıdan mütekâmil metinler olmadığı ifade edilir. Yazılan bu metinlerin isimleri ve müelliflerinin görüşleri kaynaklarda zikredilse de bu metinlerin hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. İmam Şâfiî ve Cessâs arasındaki yaklaşık bir asra tekabül eden bu dönem literatürde "kayıp halka" olarak adlandırılmaktadır. Bu döneme dair aynı zamanlarda yapılmış iki çalışma için bk. Ahmet Temel, *The Missing Link in the History of Islamic Legal Theory: The Development of Usûl Al-Fîh Between Al-Shâfi'i and Al-Jaşşâs During the 3rd/9th and Early 4th/10th Centuries* (Santa Barbara: University of California Santa Barbara, Doktora Tezi, 2014); Abdulbasit Saltekin, *Fıkıh Usûlü Tarihinde Kayıp Halka: Hicri III. ve IV. Asırlarda Usûlî Görüşler* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015).

⁴¹ *Fukahâ ve mütekellimîn* şeklindeki ayrımı farklı bir bakış açısıyla değerlendirdiği yazısında Hasan Hacak, Hanefîlerin usûlünün ilk dönemden itibaren hem kelâmî hem fikhî özellikler taşıdığını belirtir. Usûlün "dinin rasyonel olarak temellendirilmesi" işlevini onun kelâmî özelliği, bu kelâmî ilkelerle "mezhebin temellendirilmesi" işlevini ise fikhî özelliği olarak ifade eden Hacak, bu anlayışı en güzel şekilde Cessâs'ın *el-Fusûl* eserinin yansıttığını ifade eder. Buna dair geniş açıklamalar için bk. Hasan Hacak, "Klasik Dönemde Fıkıh Usûlü", *İslam Düşünce Atlası: Klasik Dönem*, ed. İbrahim Halil Üçer (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2022), 1/317, 323.

⁴² İlgili ifadeler için bk. Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 3/332; Bâkîllânî, *Cüz'un mine't-Takrîb ve'l-irşâd*, 331.

⁴³ İbnü'l-Kassâr'ın bu eseri ahlında müstakil bir eser olmayıp Mâlikî mezhebinin diğer mezheplerle ihtilâfını ele aldığı *Uyûnu'l-edille*'sine yazdığı bir mukaddimedir. Buna dair bk. Ayşegül Yılmaz, *Fıkıh Usûlünde Husûn-Kubuh -el-Mu'temed ve el-Müstasfâ Karşılaştırması Işığında-* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 30-32.

âlim Şâfiî mezhebine mensup olup usûle dair görüşlerine sonraki kaynaklarda çok sık atıf yapılmaktadır.⁴⁴ Ancak bu iki âlimin, Eş'arî ile İmam Şâfiî'nin farklılaştığı konularda amelî mezheplerini tercih ettikleri nakledilir. Örneğin Cüveynî *el-Burhân*'da Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin mücerred emrin hükmü konusunda *vücûb* görüşünü benimseyerek Eş'arî'nin *vakf* görüşünü terk ettiğini ve Şâfiî ashâbı ile aynı kanaatte olduğunu ifade eder.⁴⁵ Dahası *kelâm-ı nefîs* gibi Eş'arîlik için önemli bir teori dahi onlar tarafından sürdürülmemiştir. İmam Eş'arî'nin *kelâm-ı nefîs* ve *tevakkuf* şeklindeki iki anlayışına vurgu yapan Vishanoff, onun iki önemli öğrencisinden Bâhilî ve İbn Mücâhid'in bu anlayışın farklı yönlerini koruduklarını belirtir. Buna göre, öğrencileri vasıtasıyla Eş'arî düşüncesinin Horasan'a yayılmasını sağlayan Bâhilî, *kelâm-ı nefîs* anlayışını korumakla birlikte bu anlayışın bir devamı niteliğindeki *tevakkuf* prensibini terk etmiştir. Vishanoff'a göre İbn Fûrek, İsferâyînî ve Bağdâdî (ö. 429/1037-38) gibi Eş'arî-Şâfiî âlimler Eş'arî'nin Şâfiî ile çelişen görüşlerinde amelî mezhepleri olan Şâfiîliği tercih etmişlerdir. Bunun somut bir göstergesi olarak umûm lafızlar ve emre dair hususları örnek veren Vishanoff, Eş'arî'nin bu görüşlerinin terk edilmesini Horasan'daki Eş'arîler'in "fıkıh kökenli paradigmaya kaymasının bir yansıması" olarak değerlendirmektedir.⁴⁶ Bâkullânî ise Eş'arî'nin her iki anlayışını da sistemli bir şekilde usûl eserinde takip etmiştir. Örneğin emir-nehî gibi konuları ele alırken ilk olarak *kelâm*'ın bir türü olması yönüyle bu meselelerin *kelâm*'ın özelliklerine tabi olması gerektiğini ifade eder.⁴⁷ Bundan dolayı *et-Takrîb*'in Eş'arî'nin *kelâmî* görüşlerinin sistemli bir şekilde sürdürüldüğü ilk usûl eseri olduğu söylenebilir. Çünkü İmam Eş'arî'nin usûle dair görüşleri nakledilse de usûle has bir eserin olup olmadığı bilinmemektedir.⁴⁸ Bâkullânî'nin hocası İbn Mücâhid'e kaynaklarda bir usûl eseri nispet edilse de günümüze ulaşmadığı için bu eserin muhtevası ve

⁴⁴ Bu iki âlimin usûle dair görüşlerine atıf yapılıyor ise de onların eserlerinin Bâkullânî kadar sonraki literatüre etkisi olmadığı söylenebilir. Bununla birlikte fıkıh usûlünde şer'î delillerin asl, ma'akûlu'l-asl ve istishâbu'l-hâl şeklindeki üçlü tasnifinin İbn Fûrek'e dayandırıldığını ifade etmek gerekir. Muhtasar düzeydeki eserin bu üçlü delil tasnifi üzerinden takibi için bk. Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn el-Asbâhânî İbn Fûrek, *Mukaddime fî nuket min usûli'l-fikh (Mecmuu resâil min Usûli'l-Fikh'in içinde)* (Beyrût: el-Matbaatu'l-Ehliyye, 1906); İbn Fûrek'in bu tasnifinin İmam Şâfiî'nin beyân teorisine dayandığına dair ifadeler için bk. Eşit, *Şâfiî'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 50-51.

⁴⁵ İmamü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, thk. Abdülazim ed-Dîb (Doha: Câmîatu Katar, 1978), 1/216; İsferâyînî'nin nesih konusunda da benzer bir tavrı takındığına dair bk. Eşit, *Şâfiî'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 295-296.

⁴⁶ Vishanoff, *The Formation of Islamic Hermeneutics*, 159.

⁴⁷ Bâkullânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 2/5. Cüveynî de *kelâm*'ın hakikatine yönelik açıklamalara dikkat çekerek emir ile ilgili kısımlara başlar. Cüveynî'nin buna dair ifadeleri için bk. Cüveynî, *et-Telhîs*, 1/239-242.

⁴⁸ İbn Fûrek'in İmam Eş'arî'nin görüşlerini derlediği eserindeki bir bölüm usûle dair düşüncelerine hasredilmiştir. Bunun için bk. Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâtî's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987), 190-202; Bu eserdeki bilgilerden hareketle İmam Eş'arî'nin usûl düşüncesinin ele alınması hususunda bk. Eşit, *Şâfiî'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi*, 184-199.

yazım tarzına dair bilgimiz bulunmamaktadır.⁴⁹ Bu açıdan *et-Takrîb*, Eş'arîlik gibi bir düşünce geleneğine ait olsa da dayandığı bir yazım geleneği ve kendisine örneklik teşkil edecek günümüze ulaşmış herhangi bir metin bulunmamaktadır. Nitekim çağdaşı Kâdî Abdülcebbâr'ın yazdığı usûl metinlerinin Ehl-i rey anlayışının bir devamı niteliğinde olduğu malumdur. Her ne kadar usûl ilmi açısından Bâkılânî Eş'arî geleneğe eklenirse de bu ilme dair yazdığı eserin kendi mezhebi içerisinde bir ilk olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰ Bu açıdan yazdığı *et-Takrîb* eseri dar anlamda Eş'arîlik için, daha geniş anlamda da Ehl-i Sünnet için kurucu bir usûl metnidir. Zira Ehl-i rey kanadında mütekellimîn metodunun örnekleri olarak zikredilen Kâdî Abdülcebbâr ve öğrencisi Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin metinleri kendilerinden önceki Mu'tezile geleneklerine dayanmaktadır. Özellikle burada baba-oğul Cübbâiler'in önemli bir konumunun olduğunu belirtmek gerekir.

Bâkılânî, Eş'arî mezhebi içerisinde önemli bir konuma sahip bulunan ve aynı zamanda usûl ilmi açısından da önem arz eden Cüveynî, Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî'yi (ö. 606/1210) derinden etkilemiş bir isimdir. Sözelimi Eş'arî-Şâfiî gelenek içerisinde önemli bir yeri olan Cüveynî, "Bâkılânî'nin kelâm ilmine dair yazdıklarından on iki bin varak ezberlemeden bu ilme dair tek bir kelime dahi konuşmadığını" ifade eder.⁵¹ Eş'arî-Şâfiî çizgisi için bir diğer önemli âlim olan ve Cüveynî'ye talebelik yapan Gazzâlî de Bâkılânî'den oldukça etkilenmiştir. Böyle olmakla birlikte fıkıh usûlü yazım yöntemlerinden bahseden modern dönemdeki çalışmalarda fukâha ve mütekellimîn şeklindeki ikili taksimde mütekellimîn yönteminin önde gelen isimlerinden Cüveynî ve Gazzâlî'nin ismi sıklıkla zikredildiği halde Bâkılânî'ye neredeyse hiç atıf yapılmamaktadır.⁵² Halbuki Cüveynî ve Gazzâlî'nin gerek usûl düşüncelerinin gerekse kelâmî nosyonlarının oluşumunda Bâkılânî önemli bir yere sahiptir. *et-Takrîb*'in mütekellimîn yazım yönteminde zikredilmemesinde İbn Haldun'un (ö. 808/1406) konu ile ilgili açıklamalarının takip edilmesinin etkili olduğu kanaatindeyiz. Zira İbn Haldun, Mu'tezile mezhebi içerisinde Kâdî Abdülcebbâr'ın eserini mütekellimîn yazım yöntemi için bir örnek olarak zikrederken, Eş'arî mezhebi için aynı konum ve önemde olan Bâkılânî'ye

⁴⁹ İbn Asâkir, *Tebyînü kezîbi'l-müfterî*, 177.

⁵⁰ "Salt kelâmcı yöntemi" olarak ifade ettiği bu yöntemin iki türünün olduğunu ifade eden Hacak, bunun Hanefî-mütekellimîn türünün Mu'tezile-Mürchie merkezli olan ve dini temellendirme amacının bir devamı niteliğinde olduğunu belirtir. Mütekellimîn usûlünün diğer türü için Eş'arî çevreleri işaret eden Hacak, bu türün fûrû fıkıh ile ilgili olmadığını ve daha önce usûl geleneği de bulunmayan bir kelâm sisteminin sıfırdan ürettiği bir usûl tarzı olduğunu ifade eder. "Yeni" olarak üretilen bu eserlerin başlangıcının ise Bâkılânî'nin *et-Takrîb* eseri olduğunu belirtir. Bu açıklamalar için bk. Hacak, "Klasik Dönemde Fıkıh Usûlü", 1/324.

⁵¹ Sübkî, *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-kübrâ*, 5/85; Ayrıca bk. el-Cüveynî, *et-Telhîs*, 1/34.

⁵² Örneğin mütekellimîn yazım yönteminin hususiyetlerinin ele alındığı şu eserlerin ilgili kısımlarında Bâkılânî'ye hiçbir atıf bulunmamaktadır: Abdülvehhab b. İbrâhim Ebû Süleyman, *el-Fikru'l-usûlî* (Cidde: Dârü's-Şürûk, 1984), 446-451; Zekiyüddîn Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fikh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 39; Mehmed Seyyid, *Usûl-i fikh: Medhal* (İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2011), 52-54; Şu iki eserde ise *et-Takrîb* mütekellimîn metodu ile yazılmış eserler arasında zikredilir: Ebû Hamid Hüccetü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Menhâl min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Hayto (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1980), 7; Mustafa Saîd Hın, *Dirâse Târihiyye li'l-fikh ve Usûlih* (Dımaşk: eş-Şeriketü'l-Müttehide, 1984), 190-191.

atıfta bulunmamaktadır.⁵³ Buna karşılık Zerkeşî (ö. 794/1392), ansiklopedik eserinin başında fıkıh usûlü ilminin önemine ve tarihsel serencamına değinirken Kâdî Abdülcebbâr ve Bâkılânî'ye benzer misyonlar yükleyerek tarihi önemlerini şöyle vurgulamaktadır:

...İmam Şâfiî'den sonra birileri [usûl meselelerini] beyan ettiler, açıkladılar, yaydılar ve şerh ettiler. [Ehl-i] Sünnet'in kâdısı Ebû Bekir b. et-Tayyib ve Mu'tezile'nin kâdısı Abdülcebbâr gelinceye kadar (bu böyle sürüp gitti). Bu iki âlim ibareleri genişlettiler, işaretleri çözdüler, mücmel olanları beyân ettiler, müşkülleri de çözdüler.⁵⁴

Zerkeşî bu değerlendirmeleriyle, İmam Şâfiî'den sonra usûl alanındaki telifatın gelişimi bakımından Bâkılânî ve Kâdî Abdülcebbâr'a hususi bir vurgu yapmış ve bu iki âlimin faaliyetlerinin usûl için yeni bir merhale olduğu izlenimini vermiştir. Bu yeni merhalenin belirgin niteliği, usûl konularının kelâmî anlayışa uygun olarak yeniden ele alınmasıdır. Kâdî Abdülcebbâr bunu Mu'tezile için yapmışken Bâkılânî'nin bu faaliyeti Eş'arîlik ve daha üst paydada Sünnîlik için başlattığı söylenebilir.⁵⁵

Fukahâ ve mütekellimîn şeklindeki ayrımın başlangıç noktası, mahiyeti, bu ayrımın tam olarak neyi ifade ettiği ve kriterlerinin ne olduğu hususunda ortak bir kanaatin bulunmadığını ifade etmek gerekir.⁵⁶ Bununla birlikte usûlcünün herhangi bir mezhebin görüşünü esas almadan veya herhangi bir fikhî mezhebin görüşlerini temellendirme gayesi gütmeyen yazdığı eserler sonradan sınırları belirlenmeye çalışılan fukahâ ve mütekellimîn şeklindeki usûl yazıcılığında mütekellimîn yönteminin bir hususiyeti olarak öne çıkar.⁵⁷ Ayrımı ifade ederken zikredilen bu husus *et-Takrîb*'de Bâkılânî'nin cümlelerinde şöyle dile gelir:

⁵³ *et-Takrîb*'in, mütekellimîn metodunun tipik özelliklerini taşıdığını belirten Yetkin, İbn Haldûn'un tasnifinde bu eserin yer almamasını dikkat çekici bir durum olarak ifade eder. İlgili yer için bk. Hacer Yetkin, "Fukahâ Metodu Usûl Yazımının Ortaya Çıkışında Hilâfiyâtın ve Fıkıh Münazâralarının Rolü", *Kader* 21/1 (2023), 355; Demir de Bâkılânî'nin *et-Takrîb*'inin kalamcı usûlcülere temel teşkil ettiğini ve *el-Müstasfâ*'nın da bu eserin sistemli bir hali olduğunu ifade ederek İbn Haldûn'un mezkûr tasnifinin yanıltıcı olabileceğini söyler. Hilmi Demir, "Kelâm Düşünce Tarihinde Yaygın Bir Hatanın Tashihi (İn'ikâs-ı Edille) ve Mütekaddimin Kelâmı ile Mantık İlişkisi Üzerine Bir Eleştiri", *Dinî Araştırmalar* 10/29 (2007), 83.

⁵⁴ Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fıkıh*, thk. Abdülkadir Abdullah el-Âni (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1992), 1/6.

⁵⁵ Bedir, fıkıh usûlü-kelâm ilişkisini ele aldığı başlıkta fıkıh usûlünü kelâmı uyumlu kılma çabasında hicrî 4. asrın sonu 5. asrın başına işaret eder. Bu tarihlerde Eş'arî ve Mu'tezilî âlimlerin kelâmî mezheplerinin prensipleri usûl ilkeleri ile uyumlu olacak şekilde usûl eserleri kaleme aldığı belirtilir. Bedir, sonraki literatürde Kâdî Abdülcebbâr ve Bâkılânî'nin "Kâdî" olarak anılmasının ve kendilerine otorite olarak atıfta bulunulmasının onların kelâm ilkelerini sistematik bir şekilde usûl ilmine uyarlamasından kaynaklandığını ifade eder. İlgili ifadeler için bk. Murteza Bedir, *Fıkıh Mezhep ve Sünnet: Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 22-23.

⁵⁶ Örneğin Başoğlu'nun, fukahâ ve mütekellimîn şeklindeki yazım tarzının ayırt edilmesinde meslek farkı ve gelenek, fîrû'a isnad edip etmeme şeklinde ifade ettiği iki ölçüte dair değerlendirmeleri için bk. Başoğlu, *İllet Tartışmaları*, 16-17.

⁵⁷ Hacak, "Klasik Dönemde Fıkıh Usûlü", 1/317, 323.

Bâb: Usûl-i fikhın herhangi bir fakihin asıllarını [temellendirmesi] veya herhangi bir mezhebe uygun düşmesi gerekmez.

Biliniz ki -Allah sizi muvaffak kılsın- bir görüş, sahibi onu savunduğu için değil, delil ona delâlet ettiği için benimsenir. Bunun için delillerin mezhepler üzerine değil, mezheplerin deliller üzerine bina edilmesi gerekir.⁵⁸

Burada Bâkılânî açıkça usûldeki meselelerde görüş sahibinin kimliğinin değil delilinin itibara alınması gerektiğini belirtir. Gazzâlî de bir delilin, kuvvetli olması hasebiyle tercih edilmesi gerektiği ve delilin müctehidin tercih etmesiyle güçlenmeyeceği şeklindeki görüşü Bâkılânî'ye nispet eder.⁵⁹ Gerek Zerkeşî'nin konuya dair ifadeleri gerekse Bâkılânî ve Gazzâlî'nin teyit edici açıklamaları *et-Takrîb*'in mütekellimîn metoduyla yazılmış eserler arasında zikredilmesi için yeterli verileri sağlamaktadır.

Bâkılânî'nin Basra-Şîraz ve Bağdat hattında yoğun olarak geçen hayatında kendisinden sonra başka beldelere dağılacak pek çok öğrencisi olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁶⁰ Bâkılânî'nin öğrencileri arasında Mâlikî fakihi Kâdî Abdülvehhab⁶¹, Hanefî-Eş'arî Simnânî (ö. 444/1052)⁶², Eş'arî-muhaddis Herevî, devlet ricalinden Samsâmüddeve gibi muhtelif kesim ve ekollerden farklı isimler yer alır. Ancak bu çeşitliliğe rağmen sonraki nesillere usûl ilmindeki etkisinin bizzat talebeleri üzerinden değil de eserleri vasıtasıyla, özellikle Cüveynî kanalı üzerinden gittiği görülmektedir.

4. *et-Takrîb*'in Özeti Olarak *et-Telhîs*

Bâkılânî'nin *et-Takrîb*'i üzerine yapılan tek ihtisar, Cüveynî'nin *Kitâbu't-Telhîs fî usûli'l-fikh* adlı eseridir. Bu nedenle *et-Takrîb*'in günümüze ulaşmayan kısımlarında yer alan konulara dair görüşleri için sıklıkla *et-Telhîs*'e müracaat edilir.⁶³ Cüveynî, Kündürî'nin (ö. 456/1064)

⁵⁸ Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/305; Bu pasajın çevirisi için ayrıca bk. Davut İltaş, *Kelâmcı Usûlcülerin Delâlet Anlayışı* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2020), 25.

⁵⁹ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, thk. Nâci es-Süveyd (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2012), 1/307; Ayrıca bk. Gazzâlî, *Mustasfâ: İslam Hukuk Metodolojisi*, çev. Yunus Apaydın (İstanbul: Klasik, 2019), 462.

⁶⁰ Bâkılânî'den ders almış meşhûr öğrencilerinin listesi için bk. el-Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd -İmlâu'l-Kâdî-*, 20-22.

⁶¹ Kâdî Abdülvehhâb'ın yazdığı usûl metinleri incelendiğinde Bâkılânî gibi değil diğer hocası İbnü'l-Kassâr gibi sonrasında fukâhâ metodu olarak isimlendirilecek tarzda usûl yaptığı söylenebilir. Teklifi hükümler, amel-i ehli Medine'nin ve icmânın hücciyetine dair günümüze ulaşmış bu metinler için bk. Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer İbnü'l-Kassâr, *el-Mukaddime fî'l-usûl: Dirâsât ve nusûs fî usûli'l-fikhi'l-Mâlikî*, thk. Muhammed b. el-Hüseyn es-Süleymânî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), 227-287.

⁶² Simnânî'nin Eş'arî ve Hanefî bir âlim olması ile ilgili bk. İbn Asâkir, *Tebyñnü kezibi'l-müfterî*, 259.

⁶³ Örneğin Eş'arî mezhebinin oluşum sürecinde bir delil olarak kıyasın mahiyeti ve hücciyetinin incelendiği bir çalışmada konu ile ilgili Bâkılânî'nin görüşleri için *et-Telhîs* referans verilmiştir. Yazarın bunun sebebine dair açıklamaları için bk. Yasemin Yıkar, *Eş'arî Usûlünün Oluşum Sürecinde Kıyas* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal

baskılarından dolayı memleketi Nîşâbur'dan 445 yılında ayrıldığı zaman, önce Bağdât'a oradan da Mekke ve Medine'ye gitmiştir. Cüveynî'nin *et-Takrîb* ile tanışması bu yolculuk sırasında Bağdât'a uğramasıyla olmalıdır. Zira *et-Telhîs* adlı eserini Bağdât'tan sonra geçtiği Mekke'de kaleme aldığı rivâyet edilir.⁶⁴

Cüveynî'nin *et-Telhîs* eserinin *et-Takrîb*'in özeti ve yer yer şerhi niteliğinde olduğu söylenebilir. Cüveynî *et-Telhîs*'te *et-Takrîb*'den aynen nakilde hiç bulunmamış, ele aldığı meseleleri kendi cümleleri ile ifade etmiştir. Konuları ele alış, delillendirmesi ve meseleleri aktarım tarzı incelendiğinde Cüveynî'nin ilâve, hazif, takdim-tehir noktalarında *et-Takrîb* üzerinde tasarruflarda bulunduğu söylenebilir. *et-Telhîs* muhakkiki ise bu eserde Cüveynî'nin çok az tasarrufu olduğunu ve Bâkullânî'nin görüşlerine çok fazla muhalefet etmediğini ifade etmektedir.⁶⁵ Ancak muhakkikin bu kanaatinin dayanağını bilemiyoruz. Zira *et-Telhîs* tahkik edildiğinde *et-Takrîb* henüz bulunmamıştı.⁶⁶ Çalışmanın bu aşamasında Cüveynî'nin *et-Telhîs*'teki tasarruflarının mahiyeti ele alınacak ve bu tasarruflar *et-Takrîb*'in elimizde mevcut bulunan “*es-sağîr*” versiyonu üzerinden değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Bu nokta özellikle Cüveynî'nin tasarruflarından biri olarak zikredeceğimiz “ilâve” kısmında göz önünde bulundurulmalıdır. Zira bizim ilâve olarak yorumladığımız kısımların, *et-Takrîb*'in *vasît* ve *kebîr* versiyonlarında bulunma ihtimali vardır. *et-Takrîb*'in bu iki versiyonu muhteva açısından daha geniş ve hacim bakımından daha büyüktür. Örneğin fıkıh usûlünün kat'îliğine dair mesele *et-Takrîb*'de yer almazken *et-Telhîs*'te fıkıh ve usûl-i fikhın tanımından sonra bir itiraza cevap olarak söz konusu mesele gündeme gelmektedir.⁶⁷ Cüveynî'nin bu meseleyi kendisinin ilâve etmiş olması mümkündür. Ancak bu konuda sarîh bir ifadesi bulunmamaktadır. Bir başka ilâve olarak zikredebileceğimiz umûmun tahsisi ile ilgili meselede ise tahsis edilen miktarın sınırı ile ilgili hususa dair Cüveynî, Bâkullânî'nin ifadelerinin bulunmadığını açıkça belirtir.⁶⁸

et-Telhîs adından da anlaşılacağı üzere özet bir eser olduğu için hazifler içermesi normal olmakla birlikte Cüveynî'nin bazı kritik noktalardaki tasarrufları Bâkullânî'nin *et-Takrîb*'deki amacının net olarak anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Örneğin Cüveynî, *et-Takrîb*'deki bilgiye dair kısımlarda yalnızca tanımın amacı ve aklın mahiyetine yönelik açıklamalara yer vermiştir. Bâkullânî'nin yaptığı ilim tanımına kısaca yer vermiş, bu kapsamda Mu'tezile'nin tanımını ve Bâkullânî'nin bu tanıma yönelik eleştirilerini hazfetmiştir. *et-Takrîb*'de oldukça detaylı bir şekilde yer alan ilmin kısımları, oluşum şekli, zarûrî bilginin mahiyeti, nazarî bilgiden farkı ve hüsün-kubhun zarûrî bilgilerden olmadığına dair kısımların hiçbiri *et-*

Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 3; Benzer durum icmâ ile ilgili şu çalışma için de geçerlidir. Taha Nas, “İcmâ Teorisi ve Bâkullânî'nin Etkisi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/30 (2014).

⁶⁴ Cüveynî, *et-Telhîs*, 1/35 vd. (Muhakkikin mukaddimesi).

⁶⁵ Cüveynî, *et-Telhîs*, 1/18.

⁶⁶ Muhakkikin de bu hususa dair ifadeleri için bk. Cüveynî, *et-Telhîs*, 1/67.

⁶⁷ Cüveynî, *et-Telhîs*, 1/106-107.

⁶⁸ Cüveynî, *et-Telhîs*, 1/181.

Telhîs'te yer almamaktadır. Eserin başında yer alan fikhın tanımı ve şer'î hüküm ile delil arasındaki ilişkiye dair *et-Takrîb*'deki ifadeler de *et-Telhîs*'te bulunmaz. Bu açıdan Bâkullânî'nin bilgi teorisinin yalnızca *et-Telhîs* üzerinden takip edilmesi, kapsayıcı olmayan sınırlı sonuçlar verecektir.⁶⁹ İlme dair hususları özetle aktaran Cüveynî'nin delil ile ilgili hususları daha ayrıntılı ele aldığı görülür. *et-Takrîb*'de yer alan delil tanımını aynen aktarmış, delil kavramından türeyen medlûl, medlûlün leh, müstedil gibi kavramların da tanımlarına yer vermiştir.⁷⁰ Nazar konusunda her iki eser paralel ilerlerken, *et-Takrîb*'de daha tafsilatlı yer alan delil-emâre ayrımı *et-Telhîs*'de özetlenmiştir.⁷¹

Bâkullânî, *et-Takrîb*'de mükellefin fiilleri meselesinde esas konu olan “teklif”e geçmeden evvel, fiilin anlamını açıklamakta, fiilden kastedilenin kullar söz konusu olunca “*kesb*” olduğunu belirtmektedir. Fıkıh usûlü kapsamında ele alınan şeyin fiilin mevcut veya hâdisliği değil kesbedilmiş olması olduğunu ifade etmektedir. Burada Mu'tezile'nin fiil tanımını eleştirmekte ve çeşitli itirazlar getirmektedir. Böyle bir girişten sonra teklif konusunu ele almaya başlayan Bâkullânî'nin aksine Cüveynî *et-Telhîs*'te teklifin manasını vererek konuya başlamış, Bâkullânî'nin ele aldığı fiil ve kesb ile ilgili meselelere, eserin ilerleyen kısımlarında kısaca değinmekle yetinmiştir.⁷² Cüveynî bu bahisleri kelâm ilminin meseleleri olarak görmüş ve bu konuların detayı için kelâm eserlerini işaret etmiştir. Ancak Bâkullânî'nin sistematüğünde bu meselelerin konuların başında ele alınmasının hususi bir önemi bulunmaktadır. Bâkullânî meseleleri ele alırken kelâma taalluk eden konuların ayrıntılarını buna dair eserlere ircâ ederek usûl ile ilişkili gördüğü kısımları ele almakta ve hangi noktada usûl ile ilgisinin başladığını belirtme ihtiyacı hissetmektedir. Bâkullânî'nin her iki ilmin sınırlarına işaret eden açıklamalarının *et-Telhîs*'te hazfedilmiş olması konunun bu boyutunun tespitini zorlaştırmaktadır.

et-Takrîb'de usûl-i fıkıhta delil ile hareket etmenin gerekli olduğu ve bu ilmin farz-ı ayn değil farz-ı kifâye olduğuna dair bâblar *et-Telhîs*'te hazfedilmiştir. Özellikle Bâkullânî nezdinde usûlün anlamını ve yazdığı eserdeki metodunu ifade eden bâbın çok önemli olduğunu belirtmek gerekir. Cüveynî, usûl-i fıkıh konularının nasıl bir tertip ile ele alınacağına dair fasıldaki açıklamaları faydadan uzak gördüğü için ele almayacağını açıkça ifade eder.⁷³ Bâkullânî'nin hitap ile ilgili hususlara başlarken yer verdiği kelâm-ı nefsî meselesini Cüveynî'nin, emir bahislerinin önüne alması, *et-Telhîs*'te dikkat çeken tasarruflarından biridir.⁷⁴

⁶⁹ Bu hususları karşılaştırmak için bk. Bâkullânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/174-201; Cüveynî, *et-Telhîs*, 1/107-114.

⁷⁰ Bâkullânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/202-210; Cüveynî, *et-Telhîs*, 1/115-122.

⁷¹ Bâkullânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/221-227; Cüveynî, *et-Telhîs*, 1/131-133.

⁷² Bâkullânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/232-239; Cüveynî, *et-Telhîs*, 1/146.

⁷³ Cüveynî, *et-Telhîs*, 1/174.

⁷⁴ Bâkullânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/317-318; Cüveynî, *et-Telhîs*, 1/239-242.

Cüveynî'nin tasarruflarını görmek adına örnek kabilinden zikredilen bu hususlar çoğaltılabilir. Burada bir fikir vermesi açısından yalnızca mukaddime kısımlarındaki bahisler karşılaştırılmıştır. Buna göre *et-Telhîs*'in, Bâkullânî'nin özellikle *et-Takrîb*'in henüz ortaya çıkmayan kısımlarında yer alan görüşlerinin bilgisini edinmek için bir avantaj sağlasa da Bâkullânî'nin inşa ettiği usûl sisteminin anlaşılmasına etki eden kimi tasarrufları açısından bir dezavantaj arz ettiği söylenmelidir.

5. *et-Takrîb*'in Sistematik Bir Hali Olarak *el-Müstasfâ*

Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ* eserinin başında üç mukaddime bulunmaktadır. İlk mukaddimedede -ki bu müellif mukaddimesi olup diğer ikisi kitabın mukaddimesi ve mantık mukaddimesidir- yaptığı ilimler taksiminde akıl ve sem'in bir arada bulunduğunu ve ilimlerin en şereflişinin fıkıh ve fıkıh usûlü olduğunu belirtmektedir. *İhyâü 'ulûmi'd-dîn* ve *Kimyâ-i sa'âdet* gibi eserlerden sonra *el-Müstasfâ*'yı yazdığını belirten Gazzâlî, hacim olarak uzun veya kısa olmasından kaçındığı bir eser kaleme almak istediğini ifade eder. Eserinde farklı bir sistem geliştirdiğini ve bu sistem sayesinde okuyucunun daha ilk andan usûl ilminin maksadını daha kolay anlayabileceğini belirtir.⁷⁵ “*Semere*”, “*müsmir*”, “*müstesmir*” ve “*turuku'l-istismâr*” şeklinde “*semere*” metaforu üzerinden fıkıh usûlünü dört ana bölüme ayıran Gazzâlî'nin bu tasnifi *el-Müstasfâ*'nın orijinal bir yönüdür. Bununla birlikte bu taksimde yer alan hususların içeriği incelendiğinde *et-Takrîb* ile büyük oranda benzerlikler olduğu görülmektedir.

el-Müstasfâ'nın “*semere*” şeklindeki birinci ana bölümü büyük oranda *et-Takrîb*'de Bâkullânî'nin fıkıh usûlü tanımında yer alan kavramlardan hareketle ele aldığı mukaddimedeki bilgileri ihtiva etmektedir. Gazzâlî, Bâkullânî'nin şer'î hükme dair ele aldığı meseleleri “*hüküm*”, mükellefe dair ele aldığı meseleleri “*mahkûmun aleyh*”, mükellefin fiillerine dair meseleleri ise “*mahkûmun fih*” başlıkları altında incelemiştir. Hükmün rükünlerinden biri olan “*hâkim*”e dair Gazzâlî'nin ifadelerinin mefhûmu da *et-Takrîb*'te farklı bağlamlarda yer alan Bâkullânî'nin açıklamaları ile paraleldir.⁷⁶

İkinci ana bölüm olan ve Gazzâlî'nin “*müsmir*” adını verdiği hükümlerin delillerine dair hususlar incelendiğinde şunlar ifade edilebilir: Birinci asıl olarak ifade ettiği “Kitabın Hakikati ve Manası” ile ilgili fasılda Gazzâlî'nin kelâm-ı nefsiye dair açıklamaları, bu konuda delil olarak getirdiği âyetler ve Allah'ın kelâmı ile insanların kelâmının birbirinden farkına dair ifadeleri *et-Takrîb*'deki konu ile ilgili pasajların özetlenmiş halidir.⁷⁷ Burada şu hususu ifade etmek gerekir ki Gazzâlî, Bâkullânî'den farklı olarak “kelâm”ın müşterek bir lafız olduğunu,

⁷⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 32-33; *el-Müstasfâ*'nın sistematğine dair bilgiler için bk. Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi* (Ankara: İsam yayınları, 2017), 203-204; Yılmaz, *Fıkıh Usûlünde Husûn-Kubuh*, 219-220.

⁷⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 183-184; Bâkullânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 2/183-184.

⁷⁷ Karşılaştırmak için bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, 224-225; Bâkullânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/316, 317, 336.

ibâreler ve bu ibârelerin medlûlü şeklinde iki anlamının bulunduğunu ifade eder. Bâkullânî ise kelâmın hakikatının nefiste kâim mana olduğunu ve bu manaya delâlet eden ibârelere kelâm denmesinin mecazen olduğunu açıkça belirtir. Bâkullânî'nin hitabın hükme delâletinin kelâmî ve lügavî zeminini inşa etmeye yönelik ele aldığı meselelerin bir kısmına Gazzâlî, *el-Müstasfâ*'da birinci asıl olan Kitap bölümünde, diğer kısmına üçüncü ana bölüm olan “*turuku'l-istismâr*”da yer vermiştir. Gazzâlî, Kur'an'da mecazın varlığı, Kur'an'ın Arapça olmayan sözcükleri barındırması, Kur'an'daki müteşâbih âyetlerin anlamı şeklinde doğrudan Kur'an ile ilgili hususlara, hükümlerin ilk delili olan Kitap başlığında yer vermeyi tercih etmiştir. Dillerin kökeni, dilin kıyas yoluyla sabit olup olmaması, örfî ve şer'î isimler, müfid kelâmın anlamı, hitapla muradın anlaşılması ve hakikat-mecaza dair hususları ise üçüncü ana bölümde “*manzûm ile istidlâl*” başlığı için mukaddime olarak ele almıştır. Zikredilen bu meselelerin tamamı Bâkullânî'nin *et-Takrîb*'inde Kitap ve Sünnette varit olan hitabın anlaşılmasına yönelik ele aldığı mukaddimede geçmektedir. Gazzâlî, bu hususları çoğunlukla *et-Takrîb*'den özetlemiştir.⁷⁸

Gazzâlî'nin hükmün delilleri kapsamında yer verdiği nesih konusu ile Sünnet, kıyas ve icmâ delilleri *et-Takrîb*'in henüz bulunmayan kısımlarında yer alır. Bu nedenle söz konusu meseleleri iki eser arasında karşılaştırma imkânı bulunmamaktadır. Gazzâlî'nin “mevhum deliller”den biri olarak yer verdiği istihsân konusu ise *et-Takrîb*'in son yayınlanan kısmında yer almaktadır. Gazzâlî de istihsân konusuna Bâkullânî gibi İmam Şâfiî'nin konu ile ilgili görüşünü ifade ederek başlamaktadır. İstihsânın anlamlarına dair açıklamaları ve bu delili kabul edenlerin öne sürdüğü üç gerekçe *et-Takrîb*'de aynen yer almaktadır.⁷⁹ Gazzâlî'nin mevhum deliller arasında zikrettiği şer'u men kablenâ, sahabe kavli ve istislâh delillerinin *et-Telhîs*'teki içerik dikkate alınır, *et-Takrîb*'de yer almayan konular olduğu söylenebilir. Burada Bâkullânî'nin bu hususlara *et-Takrîb*'in diğer versiyonlarında yer vermiş olması, Cüveynî'nin bu hususları *et-Telhîs*'te hazfetmesi ve *et-Takrîb*'de müstakil başlık altında olmasa da bu meselelere farklı bağlamlarda değinilmiş olması ihtimallerinin de bulunduğunu söylemek gerekir.

el-Müstasfâ'daki üçüncü ana bölüm olan “*turuku'l-istismâr*” yani delillerden hüküm çıkarma kısmı incelendiğinde şunları söyleyebiliriz: Lafzın manzûmundan, mefhûmundan ve ma'kûlünden hüküm elde etme yöntemlerinin incelendiği bu kısımlarda manzûm ile istidlâlin mukaddimesinin muhtevası *et-Takrîb*'deki ilgili konu başlıklarından oluşmaktadır. Bâkullânî'nin örnek kabilinden yer verdiği hususları Gazzâlî'nin kimi zaman daha üst bir başlık altında toplamayı tercih ettiği görülür. Örneğin Bâkullânî'nin farklı konular bağlamında ele aldığı mücmelliği ihtilâflı olan âyetleri ve buna dair hususları Gazzâlî, “*Mücmel-Mübeyyen*”

⁷⁸ Bu hususlarda Bâkullânî'nin Gazzâlî'ye tesiri konusunda ayrıca bk. İlyas Yıldırım, *Fıkıh Usûlünde el-Bâkullânî'nin el-Gazzâlî'ye Tesiri (Hüküm Çıkarma Metodları Çerçevesinde)* (Rize: Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 30-42.

⁷⁹ Karşılaştırmak için bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, 463-469; Bâkullânî, *Cüz'un mine't-Takrîb ve'l-irşâd*, 345-360.

şeklinde bir bâb altında toplamayı tercih etmiştir. Bâkullânî her ne kadar mücmel ve mübeyyene dair açıklamalara yer verse de bunları tek bir başlık altında toplamamıştır.⁸⁰ Öte yandan Bâkullânî'nin umûm-husûs konularından sonra yer verdiği "Beyân" meselesini Gazzâlî, manzûm ile istidlâl kısmında ele almayı tercih etmiştir.

Üçüncü bölümde yer alan emir-nehîy, umûm-husûsa dair meseleler *et-Takrîb*'deki ilgili konular ile karşılaştırıldığında Gazzâlî'nin bu hususlara dair ele aldığı görüşler, meseleleri temellendirmesi ve konu ile ilgili açıklamalarının büyük oranda *et-Takrîb* ile paralel olduğu görülmektedir. Örneğin umûmun bir sîgası olup olmadığı hususundaki görüş ayrılığında Gazzâlî'nin umûmu kabul edenlere dair yer verdiği görüşler ve bu kimselerin öne sürdükleri deliller ve bu delillerin nakzedilmesine yönelik açıklamaların kaynağı Bâkullânî'nin *et-Takrîb*'deki ilgili ifadeleridir.⁸¹ Bununla birlikte Gazzâlî kimi zaman *et-Takrîb*'de yer alan meseleleri farklı yerlerde incelemeyi tercih etmiştir. Örneğin Bâkullânî'nin emir-nehîy konusunda ele aldığı muhayyer vâcibe dair hususları Gazzâlî teklifi hükümleri tanımladıktan sonra ele almıştır.⁸² Yine Bâkullânî'nin emir-nehîy bağlamında yer verdiği şu hususları Gazzâlî *el-Müstasfâ*'da umûm-husûs ile ilgili kısımda ele almıştır: Emirlerin kapsamına kadın, erkek, köle ve hür kimselerin girmesi, erkeklere yönelik hitaba kadınların da dâhil olması, ümmete yönelik hitaba Hz. Peygamber'in dâhil olup olmaması.⁸³

el-Müstasfâ'daki dördüncü ana bölüm olan "müstesmir" yani müctehid bölümünde yer alan ictihadın tanımı,⁸⁴ kelâmî, usûlî ve fikhî konulardaki kat'î olan hususlarda doğrunun tek olmasının detaylandırılması,⁸⁵ ictihadda hata-isabet konusunda Câhiz (ö. 255/869) ve Anberî'nin görüşlerinin değerlendirilmesine dair ifadeler ilk bakışta iki eser arasında ciddi bir benzerlik olduğunu gösterir.⁸⁶ Yine bu bölümde yer alan tercîhu'l-ille kısmı *et-Takrîb*'in ilgili kısımları ile paraleldir.⁸⁷ Gazzâlî'nin illetlerin tercihi ile ilgili zikrettiği yirmi vecih *et-Takrîb*'in ilgili bölümünden özetle aktarılmıştır.

Mütekaddimîn dönem kelâmcı usûlcülerin delâlet anlayışını dakik bir şekilde tahlil ettiği doktora çalışmasında İltaş, Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ* eserinin Bâkullânî'nin *et-Takrîb*'inin sistematik bir özeti sayılabileceğini ifade etmektedir.⁸⁸ Aynı zamanda *el-Müstasfâ*'nın çevirisini yapan Apaydın da ilgili maddede eserin büyük oranda Bâkullânî'nin *et-Takrîb*'i ve Cüveynî'nin

⁸⁰ Karşılaştırmak için bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, 504-513; Bâkullânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/344-348, 370, 371.

⁸¹ Karşılaştırmak için bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, 600-610; Bâkullânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 3/16-49.

⁸² Gazzâlî, *Mustasfâ*, 151-154; Bâkullânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 2/147-167.

⁸³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 639-641; Bâkullânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 2/173-181.

⁸⁴ Karşılaştırmak için bk. Gazzâlî, *Mustasfâ*, 895; Bâkullânî, *Cüz'un mine't-Takrîb ve'l-irşâd*, 377.

⁸⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 910-911; Bâkullânî, *Cüz'un mine't-Takrîb ve'l-irşâd*, 378-379.

⁸⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 913-914; Bâkullânî, *Cüz'un mine't-Takrîb ve'l-irşâd*, 386-390. Câhiz'in konu ile ilgili görüşüne bir usûl eserinde ilk defa yer verilmesinin *et-Takrîb* ile başladığını belirten muhakkik, bu konuda *el-Müstasfâ*, *el-Mahsûl*, *el-İhkâm* gibi eserlerin onu takip ettiğini ifade eder.

⁸⁷ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 991-1001; Bâkullânî, *Cüz'un mine't-Takrîb ve'l-irşâd*, 297-317.

⁸⁸ İltaş, *Kelâmcı Usûlcülerin Delâlet Anlayışı*, 39.

et-Telhîs'inden faydalanılarak kaleme alındığını belirtir.⁸⁹ Burada dört ana bölüm üzerinden ortaya koyduğumuz iki eser arasındaki benzerlikler bunların haklı tespitler olduğunu göstermektedir. Ancak burada bizim de başlığa yansıttığımız “*el-Müstasfâ*’nın daha sistematik olması” özelliğine dair şunu ifade etmek gerekir: *et-Takrîb*’e göre *el-Müstasfâ*’nın daha sistemli bir görüntü arz edişi, müellifi tarafından eserde takip edilen yöntemin açıkça ifade edilmesinden ileri gelir. *et-Takrîb*’de böyle bir açıklama yer almamaktadır. Ancak yazarı ifade etmese de her eserin kendi içinde bir sisteminin bulunduğu izahattan varestedir. *el-Müstasfâ*’dan yaklaşık yüz yıl önce kaleme alınmış *et-Takrîb*’in de kendi içinde bir sisteminin olduğunu söylemek gerekir.

Sonuç

Kelâmcı bir usûl âlimi Bâkîllânî’nin ve onun *et-Takrîb ve'l-irşâd* eserinin usûl alanındaki çalışmalara konu olması nispeten yenidir. Literatürdeki çalışmaların daha çok Bâkîllânî’nin kelâmî yönüne yoğunlaştığı görülmektedir. Bâkîllânî ve onun *et-Takrîb* eserinin merkeze alındığı bu çalışma, onun usûl ilminde önemli bir konunun bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bâkîllânî, amelde Mâlikî mezhebine mensuptur. Bununla birlikte usûl eserinde İmâm Eş’arî’nin temel prensiplerini sistemli bir şekilde takip etmiştir. Bu yönüyle Eş’arîlik için diğer iki önemli âlim olan İbn Fûrek ve İsferyânî’den farklılaşmaktadır. Bâkîllânî’nin kaleme aldığı *et-Takrîb*, dönemin Mâlikî âlimlerinin eserlerinden de farklıdır. Bu açıdan *et-Takrîb*’in kendisinden önce dayandığı bir yazım geleneği olmadığı söylenebilir. Kelâmî arka plana sahip bu eser Mu’tezile’nin karşısında konumlanmakta ve daha geniş paydada Ehl-i Sünnet için kurucu bir usûl metni olma özelliği taşımaktadır. Böyle olmakla birlikte mütekellimîn usûl yazım yönteminde kendisine çok az atıf yapılmaktadır. Bunun İbn Haldûn’un konuya dair eksik ve yanıltıcı ifadeleri, *et-Takrîb*’in geç bir dönemde bulunmuş olması ve bu yüzden akademik çalışmalarda incelenmesinin ihmal edilmesi ile ilgili olabileceği sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

- Ahmed, Şâyib Firâs Abdülhamit. *el-Arâu'l-Usûliyye li Ebî Bekr b. Tayyib el-Bâkîllânî fi'l-Mukaddimâti'l-Usûliyye ve Delâlati'l-Elfâz ve Avâridiha* (Câmiatu Âli 'l-Beyt, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Bâcî, Ebû'l-Velid Süleyman b. Halef. *İhkâmü'l-fusûl fi ahkâmî'l-usûl*. thk. Abdullah Muhammed el-Cubûrî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1989.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *el-İnsâf fîmâ yecibu i'tikâduhu velâ yecûzü'l-cehl bihi*. Kahire: Müessesetü'l-Hancı, 1963.

⁸⁹ Yunus Apaydın, “*el-Müstasfâ*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 32/125.

- Bâkullânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *et-Takrîb ve'l-irşâd*. thk. Abdülhamîd b. Alî Ebû Züneyd. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Bâkullânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *et-Takrîb ve'l-irşâd fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Seyyit Osman. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012.
- Bâkullânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *et-Takrîb ve'l-irşâd -İmlâu'l-Kâdî-*. thk. Muhammed b. Abdurrezzak b. Ahmed er-Ruveş. Kuveyt: el-Evkâf ve's-Şûuni'l-İslamiyye, 2015.
- Bâkullânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *Cüz'un mine't-Takrîb ve'l-irşâd fî usûli'l-fikh*. thk. Adnân b. Fehd el-Abiyyât Havallî: Esfâr li-Neşr Nefisi'l-Kütüb ve'r-Resâili'l-İlmiyye, 2022.
- Bâkullânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *Temhîdu'l evâil ve telhîsu'd-delâil*. thk. Şeyh İmâdüddîn Ahmed Hayder. Beyrut: Müessesetü'l-Kütubi's-Sekâfiyye, 1987.
- Baçoğlu, Tuncay. *Hicrî Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Bedir, Murteza. *Fıkıh Mezhep ve Sünnet: Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Bozyel, Şuheda. *İlahî Hitabın Mahiyeti Çerçevesinde Bâkullânî'nin Usul Düşüncesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. thk. Abdülazim ed-Dîb. 2 Cilt. Doha: Câmiatu Katar, 1978.
- Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf. *Kitâbü't-Telhîs fî usûli'l-fikh*. thk. Abdullah Cevlem en-Nîbâlî-Şübbeyr Ahmed el-Ömerî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1996.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. *Irak Mâlikî Ekolü (III.-V./IX.-X.yy.)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Çelik, Ahmet. "Mağrib'de Eş'arîliğin Yayılmasında Bâkullânî ve Cüveynî'nin Etkileri". *V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Eş'arîlik-*. ed. Mustafa Aykaç vd. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2018.
- Demir, Hilmi. "Kelam Düşünce Tarihinde Yaygın Bir Hatanın Tashihi (İn'ikâs-ı Edille) ve Müttekaddimin Kelamı ile Mantık İlişkisi Üzerine Bir Eleştiri". *Dinî Araştırmalar* 10/29 (2007), 79-114.
- Dündar, Abdulhamit. *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Ebû Süleyman, Abdülvehhab b. İbrâhim. *el-Fikru'l-usûlî*. Cidde: Dârü's-Şürûk, 1984.
- Eşit, Davut. *IV/X-V/XI. Asırlarda Irak ve Horsan'da Şâfiî Fıkıh Usûlüünün Gelişimi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed. *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan Hayto. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1980.
- Gazzâlî, Huccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Müstasfâ*. thk. Nâci es-Süveyd. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2012.
- Gazzâlî, Huccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Mustasfâ: İslam Hukuk Metodolojisi*. çev. Yunus Apaydın. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

- Güman, Osman. *Fıkıh Geleneğinde Hukuk Felsefesi*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019.
- Güner, Ahmet. *Büveyhîler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi (338-372/949-983)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Hacak, Hasan. "Klasik Dönemde Fıkıh Usûlü". *İslam Düşünce Atlası: Klasik Dönem*. ed. İbrahim Halil Üçer. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2022.
- Hın, Mustafa Saîd. *Dirâse Târihiyye li'l-Fıkh ve Usûlih*. Dımaşk: eş-Şeriketü'l-Müttehide, 1984.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah. *Tebyînü kezibi'l-müfterî fi mâ nüsibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, ts.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn el-Asbâhânî. *Mukaddime fi nuket min usûli'l-fıkh (Mecmuu resâil min Usûli'l-Fıkh'ın içinde)*. Beyrût: el-Matbaatu'l-Ehliyye, 1906.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî. *Mücerredü makâlâti's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987.
- İbnü'l-Kassâr, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer. *el-Mukaddime fi'l-usûl: Dirâsât ve nusûs fi usûli'l-fıkhî'l-Mâlikî*. thk. Muhammed b. el-Hüseyn es-Süleymânî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- İltaş, Davut. *Kelâmcı Usûlcüilerin Delâlet Anlayışı*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2020.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz es-Sebtî. *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. Sa'îd Ahmed E'râb. 8 Cilt. Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1982.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Kesgin, Hafsa. "Bâkullânî ve et-Takrîb ve'l-İrşâd es-Sağır İsimli Usûl Eseri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (2020).
- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*. Ankara: İsam yayınları, 2017.
- Melchert, Christopher. *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*. ed. Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Nas, Taha. "İcmâ Teorisi ve Bâkullânî'nin Etkisi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/30 (2014).
- Onuş, Muhammed Usame. *VI.-VII. Asırlarda Dımaşk Hanbelîliği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Saltekin, Abdulbasit. *Fıkıh Usûlü Tarihinde Kayıp Halka: Hicri III. ve IV. Asırlarda Usûlî Görüşler*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Sânû, Kutub b. Mustafa. *Arâu'l-Kâdî Ebî Bekr el-Bâkullânî ve Eseruhâ fi İlmi Usûli'l-fıkh*. Riyâd: Câmiatu'l-Melik Suûd, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Seyyid, Mehmed. *Usûl-i fıkh: Medhal*. İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2011.
- Sübki, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfi. *Tabakatü's-Şafiyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî - Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 5 Cilt. Kâhire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1964.

- Şa'ban, Zekiyüddîn. *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fıkh)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.
- Şavluk, Hikmet. "İslam Hukuk Düşüncesinde Aklîlik Şer'îlik Ayrımının Somut Örneği: Şer'î Bildirim Öncesi Eylemlerin Hükmü". *Theosophia: Felsefe, İlahiyat, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi = Journal for Philosophy, Theology, Social Sciences and Humanities* 3 (2021).
- Şen, Muhammed Seyyit. "Büveyhîler Dönemi Bağdat'ında Yaşayan Sünnî Bir Âlim ve Diplomat: Bâkullânî'nin Farklı İnanç Mensuplarıyla Etkileşimi". *İslâm Tetkikleri Dergisi* 13/1 (2023), 243-261.
- Temel, Ahmet. *The Missing Link in the History of Islamic Legal Theory: The Development of Uşûl Al-Fıkh Between Al-Shâfi'î and Al-Jaşşâş During the 3rd/9th and Early 4th/10th Centuries*. Santa Barbara: University of California Santa Barbara, Doktora Tezi, 2014.
- Vishanoff, David R. *The Formation of Islamic Hermeneutics: How Sunni Legal Theorists Imagined a Revealed Law*. New Haven: American Oriental Society, 2011.
- Yamanus, Ayşe Nur. *Eş'arî Hadis Ekolü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Yetkin, Hacer. "Fukahâ Metodu Usûl Yazımının Ortaya Çıkışında Hilâfiyâtın ve Fıkh Münazâralarının Rolü", *Kader* 21/1 (2023), 350-377.
- Yıkar, Yasemin. *Eş'arî Usûlünün Oluşum Sürecinde Kıyas*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Yıldırım, İlyas. *Fıkh Usûlünde el-Bâkullânî'nin el-Gazzâlî'ye Tesiri (Hüküm Çıkarma Metodları Çerçevesinde)*. Rize: Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Yılmaz, Ayşegül. *Fıkh Usûlünde Husûn-Kubuh -El-Mu'temed ve el-Müstasfâ Karşılaştırması Işığında-*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah. *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fıkh*. thk. Abdülkadir Abdullah el-'Âni. 6 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1992.